

DOI: 10.46352/23036974.2025.361

UDK / UDC: : 726.825(497.6)"1941/1945"

726.825(497.6)"1992/1995

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 1. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 15. 11. 2025.

DINO DUPANOVIĆ*

Geneza retribucije i kulture sjećanja na cesti Bihać – Bosanski Petrovac: Od puta AVNOJ-a do puta Armije RBiH

Apstrakt

Duž ceste od Bihaća do Bosanskog Petrovca, nekada poznate kao Put AVNOJ-a, a danas kao Put Armije Republike Bosne i Hercegovine, spomenici oblikuju prostor prošlosti u kojem se prepliću sjećanja na događaje i žrtve iz 1941–1945. i 1992–1995. godine. Istraženo je kako promjena naziva ceste i povezani narativi utječu na percepciju memorijalnog pejzaža. Neki memorijali šute o određenim stradanjima ili ih potpuno zanemaruju, dok su drugi posvećeni palim borcima i partizanskoj borbi, dajući prioritet određenim narativima. Pojedina mjesta sjećanja početkom 1990-ih godina postat će mjesta koja su poticala mržnju i osvetu prema drugoj nacionalnoj i etničkoj zajednici. Današnji spomenici iz oba rata djelomično komuniciraju, no često na nacionalnoj osnovi, reflektirajući etničke i političke napetosti. Ova lokalna historija postavlja pitanje šireg značaja: kako memorijalni pejzaži oblikuju sjećanje i odnos prema prošlosti u kontekstima višestrukih, često konfliktnih trauma?

Ključne riječi: spomenici, pali borci, žrtve fašističkog terora, Drugi svjetski rat, rat 1992–1995; Bihać, Bosanski Petrovac, Vrtoče, Krnjeuša, Put AVNOJ-a.

Abstract

Along the road from Bihać to Bosanski Petrovac, once known as the "AVNOJ Road" and today as the "Army of RBiH Road" monuments shape a landscape of the past where memories of events and victims from 1941–1945 and 1992–1995 intertwine. The research explores how the renaming of the road and the narratives attached to it influence the perception of the memorial landscape. Some memorials remain silent about certain sufferings or neglect them entirely, while others are dedicated to fallen soldiers and the

*Dino Dupanović, JU Muzej Unsko-sanskog kantona, Petog korpusa 2, 77000 Bihać, Bosna i Hercegovina, email adresa: dinonk13@gmail.com.

Partisan struggle, prioritizing specific narratives. Individual sites of memory in the early 1990s would become places that incited hatred and revenge against the other national and ethnic community. Contemporary monuments from both wars partially “communicate”, yet often on national lines, reflecting ethnic and political tensions. This local history raises a broader question: how do memorial landscapes shape memory and attitudes toward the past in contexts of multiple, often conflicting traumas?

Key words: monuments, fallen soldiers, victims of fascist terror, Second World War, War 1992–1995, Bihać, Bosanski Petrovac, Vrtoče, Krnjeuša, AVNOJ Road.

Uvod

Tokom Drugog svjetskog rata, naročito 1941. i 1942. godine, na cesti između Bihaća i Bosanskog Petrovca dogodio se veliki broj međusobnih zločina između Hrvata, Srba i muslimana. Posljedica ovih zločina na prostoru između Bihaća i Bosanskog Petrovca bio je značajan broj kolektivnih i individualnih trauma. U tom pogledu, kako ističu neki istraživači, *pitanje traume pruža koristan pristup mnogim složenim historijskim pitanjima i na jedinstven način osvjetljava tačke preplitanja u društvenoj, kulturnoj, vojnoj i medicinskoj historiji*, što dodatno potvrđuje važnost njenog proučavanja u razumijevanju lokalnih i regionalnih historijskih dinamika.¹ Stoga će ovaj rad barem djelomično pokušati obraditi utjecaj traume na formiranje i transformaciju kolektivne² i individualne³ kulture sjećanja na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Pritom će naglasak biti stavljen i na pitanje, na koji način traumatična iskustva oblikuju kolektivne i individualne narative kao i međuetničke odnose, u momentima kada promjene političkog poretka, novo ratno iskustvo tokom 1990-ih godina i raspad dotadašnjih ideoloških okvira omogućavaju povratak potisnutih sjećanja, stvaranje novih mjesta pamćenja i simboličku obnovu onih koji su decenijama bili izbrisani iz kolektivne svijesti.

Na ovaj način postavljeno pitanje problematike formiranja kulture sjećanja, međuetničkih odnosa i traume, naročito je važno za istraživače jugoslavenskog društva za kojeg njemačka historičarka Heike Karge s pravom tvrdi da je u ovom društvu primjetan revanšizam. Osim toga, Karge primjećuje da je veza između historije i sjećanja vrlo tijesna u društvima poput jugoslavenskog, stoga

¹ Olick 2013, 155.

² O definiciji kolektivnog sjećanja, više u: Nora 1989; Halbwachs 1992; Assmann 2008; Olick, 2008.

³ O definiciji individualnog sjećanja, više u: Asman 2011, 22–25.

s pravom zaključuje da su: *Ljudi veoma često nešto zajedno poduzimali zato što su im tako naložile državne vlasti – ali to nije uvijek bio slučaj. A čak i kada jesu slijedili naloge vlasti, ljudi nisu postupali samo kao puki recipijenti naracije o ratu čiji je pokrovitelj bila država.*⁴ Iz ovako postavljene formulacije proizilazi da su postojali pojedinci i zajednice, u ovom slučaju Hrvati i muslimani, čija se naracija o ratu i sjećanju na njega nije poklapala s državnom. Neki primjeri, kako će to biti prikazano u ovom radu, svjedoče da su zajednice i pojedinci kroz svoje pamćenje očuvali sjećanja na neke događaje koje je vlast i historija *zaboravila*, čekajući priliku da svoja sjećanja zapišu kao historiju i izgrade spomenike kada su im to dozvolile društvene i političke prilike.

Najvidljiviji primjer preusmjeravanja i reinterpretacije prošlih događaja, u potpunom skladu s tadašnjim političkim promjenama, zabilježen je krajem 20. stoljeća. Nestankom prijetnje Hladnog rata, države te etničke i nacionalne zajednice počele su drugačije sagledavati vlastitu prošlost. Kako slikovito primjećuje Tony Judt, revolucije iz 1989. godine u istočnoevropskim zemljama otvorile su proces uklanjanja dotadašnjih tabua vezanih za historiju Drugog svjetskog rata.⁵ Takve promjene u načinu sjećanja naročito su došle do izražaja i na jugoslavenskom prostoru početkom 1990-ih godina i pojavom novih ratnih sukoba, kao i nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini 1995. godine. Takav rasplet događaja početkom 1990-ih godina doveo je do izrazitih promjena u pogledu kulture sjećanja na događaje s početka Drugog svjetskog rata. Čini se kako je u jugoslavenskoj zvaničnoj kulturi sjećanja izostala upravo ona funkcija koju ističu Sarah Gensburger i Sandrine Lefranc – da se kroz suočavanje s bolnom prošlošću *podmire dugovi, očiste rane i umiri trauma*, u uvjerenju da istina, a ne zaborav, sprječavaju ponavljanje nasilja, što se u ovom društvu nije desilo.⁶ U takvim uslovima krize i nestabilnosti, a kako to bilježi kinesko-američki politolog Zheng Wang, kolektivno pamćenje može da se probudi, pa se ljudi mnogo intenzivnije nego ranije okreću prošlosti. Drugim riječima, sjećanja mogu postati *topla* ili *hladna*, u zavisnosti od emocionalnog stanja društva.⁷

U takvom društvenom stanju, zajednice poput Hrvata i muslimana u pojedinim mjestima na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca dobile su priliku da

⁴ Karge 2014, 9.

⁵ Judt 1992, 108.

⁶ Gensburger, Lefranc 2020, 13.

⁷ Wang 2012, 163.

napokon izraze svoje emocionalne naboje potiskivane u ranijih desetljećima, na čin da počinju s gradnjom novih spomenika i tako se u javnoj sferi otvoreno prisjete stradanja svojih bližnjih s početka Drugog svjetskog rata. S druge strane, a što će biti prikazano u ovom radu, zajednica Srba, koja je imala već znatan broj spomenika na vlastite žrtve iz 1941. i 1942. godine na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca, počinje s gradnjom novih spomenika posvećenih žrtvama rata 1990-ih godina, pri čemu koristi isti memorijalni prostor na kojem se nalaze spomenici posvećeni žrtvama iz 1940-ih, nastojeći time povezati stradanja iz različitih ratova i naglasiti kontinuitet antifašističkog karaktera vlastitih žrtava. Takve prakse potvrđuju i uvid sociologa Barryja Schwartza da se *kolektivno pamćenje tiče toga kako se ljudi osjećaju prema prošlosti, a ne strogo šta se objektivno dešavalo u prošlosti. U tom smislu, kolektivno pamćenje ima veze s pitanjem korelacije odabira događaja, njihove važnosti i dostojnosti njegovog očuvanja s grupom koja ga bira.*⁸ Upravo zato, izbor mjesta, oblika i vremena gradnje novih spomenika svjedoči ne samo o interpretacijama prošlih događaja, nego i o potrebama savremenih zajednica da reafirmiraju vlastite narative, identitete i emocionalne veze s prošlošću.

Naposljetku, ovaj rad ima za cilj proširiti uvide u dosadašnje historiografske spoznaje o sjećanjima na zločine počinjene nad Srbima, Hrvatima i muslimanima na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Iako pitanje ovih zločina nije nepoznata tema ranije objavljenoj literaturi, ipak većina napisanog ostalo je u okvirima tek spominjanja zločina, bez dubljeg ulaženja u pitanja njihove memorijalizacije te bez analize kolektivnog i individualnog sjećanja na ova stradanja.⁹ Tek su u posljednjim godinama objavljeni radovi kanadskog historičara Maxa Bergholza i jedna monografija donose znatne pomake u razumijevanju kulture sjećanja na pojedine događaje na ovoj cesti. Ipak, Bergholz se gotovo isključivo fokusira na stradanja muslimana u gradiću Kulen Vakufu i memorijalizaciju upravo tog zločina, što ostaje jedini značajan historiografski doprinos u pogledu proučavanja memorijalizacije zločina iz 1941. i 1942. godine na ovom području.¹⁰

⁸ Conway 2010, 443.

⁹ Vidi, naprimjer: Pilipović, 1974, 559; Vuksa, 1974, 414; Rađošević, 1974, 647; Zorić 1984, 120; Vukmanović 1987b, 121–125; Jurjević, 1999, 25–45; Goldstein 2006, 112; Bibanović 2008, 46–137; Begić 2013a, 7–244; Hurem 2016, 297–298.

¹⁰ Vidi, naprimjer: Bergholz 2006, 75–100.; Bergholz 2011, 109–147; Bergholz 2018, 77–300; Bergholz 2024, 289–337.

Zatvoreni prostor sukoba: Ljeto i jesen 1941. na cesti Bihać – Bosanski Petrovac

Tokom više stoljeća koji su prethodili 1941. godini, prostor između Bihaća i Bosanskog Petrovca karakterisala je izražena etnička i konfesionalna raznolikost, u kojoj su se smjenjivale faze demografske, političke i društvene dominacije triju glavnih zajednica: pravoslavnih Srba, katoličkih Hrvata i muslimanskog stanovništva. Ova dionica, koja povezuje Bihać i Bosanski Petrovac, predstavljala je kontakt zonu različitih identiteta i pripadnosti, pri čemu je višeslojna historijska dinamika, uključujući migracije, osmansku i kasnije austrougarsku upravu, te specifične lokalne procese rezultirala oblikovanjem izrazito etnički i nacionalno heterogenog prostora.¹¹ Takva struktura stanovništva stvorila je uvjete za kompleksne međuetničke odnose, u kojima su se kroz vrijeme preplitali elementi koegzistencije, ali i povremenih napetosti i sukoba. Mnogi od tih nerješivi sukoba, duboko su bili ukorijenjeni u historiji i sjećanju uključenih strana.¹²

Početak Drugog svjetskog rata, etničke zajednice u Bihaćkoj krajini dočekale su relativno razdijeljene kao rezultat naslijeđa ranijih odnosa u prošlosti. Kroz čitavo razdoblje 19. i početka 20. stoljeća u Bihaćkoj krajini se kroz manifestaciju nasilja ispoljavala borba za političku moć. To se naročito iskazalo nakon početka Drugog svjetskog rata. Prilikom proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u Bihaću se zatekao Viktor Gutić, ustaški povjerenik za Bosansku Hrvatsku.¹³ Uoči dolaska njemačkih trupa u Bihać u aprilu 1941. godine, Viktor Gutić, u strahu od mogućeg bombardovanja, sklonio se u obližnji Ripač. Tamo je naredio seljanima da istaknu bijele zastave, pokušavajući time zaštititi naselje. Obrativši se okupljenim mještanima s propagandnim govorom o ustaštvu, izazvao je otvoreno protivljenje pravoslavnog svećenika Vukašina Vukašinovića, a ozbiljniji sukob spriječen je tek intervencijom mještana.¹⁴ Nekoliko sati kasnije, dok se u Bihaću još očekivala njemačka vojska, ispred Komande mjesta okupili su se predstavnici zajednica, Srbi s pravoslavnim svećenikom, Hrvati sa župnikom, i muslimani s hodžom, kako bi zajednički dočekali novu vlast, što je bila

¹¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.3.1931. godine, 1938, 110–111.

¹² Cvijić (ur.) 1925, 179–180; Evans (ur.) 1960, 71; Bergholz 2018, 48; O povezanosti sukoba i sjećanja sa historijom, više u: Wang 2012, 18.

¹³ Vukmanović 1987a, 259.

¹⁴ MUSK, FMG, Kut. 1, Šif. 00008/1, Salih Džaferagić, Hilmija Lipovača i Branko Bokan, "O Ripču do rata 1941. godine", 22.

praksa duboko ukorijenjena u političkoj kulturi krajiških zajednica. No, umjesto Nijemaca, pred okupljene je stao Viktor Gutić, u ime novouspostavljene vlasti NDH-a. Uslijedilo je momentalno preuzimanje lokalne uprave, nakon što su dotadašnji vlastodršci napustili grad. Ovaj čin označio je početak nove i nasilne političke ere u Bihaćkoj krajini.¹⁵

Nedugo nakon dolaska na vlast, Viktor Gutić je započeo provođenje politike isključivanja i marginalizacije srpskog i jevrejskog stanovništva, pri čemu su prvi oblici represije imali administrativni, a ne izravno nasilni karakter. Ove mjere predstavljale su uvod u širu strategiju društvene eliminacije *nepoželjnih elemenata* iz javnog života.¹⁶ Tokom svojih obilazaka bivše Vrbaske banovine, Gutić je izdao uredbu kojom je veliki broj Srba i Jevreja otpušten iz banovinske službe u Bihaću i Bosanskom Petrovcu. Time je Gutić stvarao emocionalnu podlogu za daljnju radikalizaciju i legitimizaciju budućeg nasilja.¹⁷ Međutim, stvarno nasilje uslijedilo je nešto kasnije. Početkom mjeseca juna 1941. godine, poglavnik Ante Pavelić je na mjesto velikog župana Velike župe Krbava i Psat¹⁸ imenovao Ljubomira Kvaternika¹⁹, čiji se dolazak u Bihać, pomno iščekivao.²⁰

Dolaskom Ljubomira Kvaternika u Bihać polovinom juna 1941. godine započeo je sistematski teror nad Srbima, Jevrejima i komunistima. Na osnovu usmenog naređenja Ljubomira Kvaternika i odluke mjesnog ustaškog rukovodstva, 24.6.1941. godine, u ranim jutarnjim satima jevrejskim i srpskim porodicama iz Bihaća naređeno je da se u roku od jednog sata pripreme za prisilni odlazak.²¹ Ustaške vlasti donijele su odluku da internirane Srbe i Jevreje iz Bihaća deportuju u pravcu Kulen Vakufa prema Bosanskom Petrovcu.²² Bihaćki Jevreji bili su prvi u Bosni i Hercegovini koje su ustaše odvele u logor.²³ Iako su pojedinci poput katoličkog župnika fra Viktor Šakić koji je nekoliko dana ranije pokušao da spriječi ustaše, tako što je izdavao potvrde o prelasku

¹⁵ Bokan 1988, 33.

¹⁶ "Službeni dio Hrvatske Krajine" *Hrvatska Krajina* 19, 30.5.1941, 3-4.; Goldstein 2006, 117.

¹⁷ O dogmatiziranju osjećaja poraza u svrhu manipulacije, više u: Kuljić 2006, 246.

¹⁸ Velika župa Krbava i Psat utemeljena je 16.6.1941. godine, Bućin 2001, 218.

¹⁹ "Poglavnikove odredbe" *Narodne novine* 43, 4.6.1941, 3.

²⁰ Odić 1987, 107-109.

²¹ AJ, DKZURZ, fas. 735, Inv. br. 56.127, G.N.O. Bihać-Zapisnik sastavljen 7.8.1946. godine u Bihaću, 6; Vukmanović 1987b, 109.; Drakulić 1972, 150.

²² MUSK, FMG, Kut. 2, Šif 113/1, Dušan Prodanović i Zora Prodanović, "Događaji u Bihaću i okolini tokom rata", 7; Vukmanović 1987b, 110.

²³ Tauber 2014, 525.

pravoslavaca u katoličanstvo, uz zahtjev da se oni tretiraju ravnopravno s ostalim Hrvatima u gradu – nije dalo rezultata.²⁴

Cesta koja je vodila od Bihaća do Bosanskog Petrovca tih je dana postala izuzetno prometna, ali ne zbog uobičajenog prometa ljudi i roba, već kao trasa prisilnog prevoza srpskih i jevrejskih zatočenika. Pred zalazak sunca 24.6.1941. godine, italijanski kamioni sa oko 2.000 Srba i Jevreja pristigli su u Kulen Vakuf, pod pratnjom ustaškog logornika Pere Šimića.²⁵ Na ulazu u grad dočekali su ih Miro Matijević iz sela Vrtoče, komandant ustaškog tabora u Kulen-Vakufu, te komandant mjesta Vladimir Weber. Reakcije stanovništva ostale su nezabilježene, ali prema izvorima, muslimani iz okoline pokazali su human odnos prema pridošlima, žene i djeca su zbrinuti u muslimanskim domaćinstvima, dok su muškarci prenoćili u gostionicama.²⁶ Prva grupa Srba upućena je ka manastiru Rmanj u Martin Brodu, druga u Rajnovac, a treća preko Vrtoča u Bosanski Petrovac. Nakon tri dana, grupa iz Martin Broda vraćena je u Kulen-Vakuf, a zatim raspoređena u okolinu Bosanskog Petrovca, uključujući selo Krnjeušu. Jevreji su ostali u Kulen-Vakufu 15 dana, nakon čega su prebačeni u nedovršenu zgradu u selu Bukovača, na južnoj periferiji Bosanskog Petrovca.²⁷ Internirani Srbi u Bosanskom Petrovcu i okolnim selima prvih mjesec dana bili su prepušteni do broj volji okolnog stanovništva, prvenstveno Srba i muslimana koji su ih hranili u svojim kućama. Sličnu pomoć primali su i Jevreji, zahvaljujući podršci Srba iz okolnih sela. Međutim, znatan dio interniranih Srba iz Bihaća i Bosanskog Petrovca, uhapšen je 21.7.1941. godine i ubijena tokom transporta. Slična sudbina zadesila je i Srbe iz Krnjeuše i okoline.²⁸

²⁴ ASP-BL, AZBLJ, Direktor Petrović, 118.

²⁵ AUSK, OKSB, Kut. 6, Oznaka spisa K 178/47, inv. br. 56901, Zapisnik sastavljen 5.8. 1946. godine u Kulen Vakufu, 1; MUSK, FMG, Kut. 2, Šif. 116/1, Husref Redžić, "Sjećanja na Bihać do rata i u ratu", 41; AJ, DKZURZ, fas. 735, Inv. br. 56.127, G.N.O. Bihać-Zapisnik sastavljen 7.8.1946. godine u Bihaću, 7.

²⁶ MUSK, FMG, Kut. 2, Šif 113/1, Dušan Prodanović i Zora Prodanović, "Događaji u Bihaću i okolini tokom rata", 8.

²⁷ AUSK, OKSB, Kut. 6, Oznaka spisa K 178/47, inv. br. 56901, Zapisnik sastavljen 5.8.1946. godine u Kulen Vakufu, 1; AJ, DKZURZ, fas. 735, Inv. br. 56.127, G.N.O. Bihać-Zapisnik sastavljen 7.8.1946. godine u Bihaću, 7-8; Pojedini narativni izvori svjedoče da su tog dana u Bosanski Petrovac prebačeni samo žene i djeca, dok su muškarci likvidirani i poslani u logore, međutim službeni zapisnici ne potvrđuju ovakve tvrdnje, vidi u: ABiH, ZKZURZ, Kut. 10, Inv. br. 594, Zapisnik sastavljen 15.6.1946. godine u Sarajevu, 1; Levi 1987, 338.

²⁸ AJ, DKZURZ, fas. 735, Šif. 56.127, G.N.O. Bihać-Zapisnik sastavljen 7.8.1946. godine u Bihaću, 8; Levi 1987, 337.

U julu 1941. godine, nakon progona Srba i Jevreja iz Bihaća te rušenja pravoslavne crkve, Ljubomir Kvaternik nije odustajao od svojih radikalnih ideja o etničkom čišćenju. Neki Srbi, poput grupe uhapšene u selima podno planine Plješevice, a koja je trebala biti likvidirana na Garavicama u blizini Bihaća, spašena je samo zahvaljujući jednom *Turčinu* koji se zajedno sa fra Bosiljkom Ljevarom, katoličkim svećenikom u Bihaću odlučno suprotstavio Kvaterniku.²⁹ U večernjim satima, kolona je, umjesto na pogubljenje, sprovedena cestom koja je vodila od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Uhapšeno stanovništvo najprije je prošlo kroz Bihać prema Drvaru, preko Ripačkog klanca, Lipe i Medenog Polja. Tamo su zatočenici bili razmješteni po okolnim selima, izbjegavši masovno pogubljenje barem privremeno.³⁰

U narednim danima započeo je bunt Srba u pojedinim mjestima, poput sela Suvaje nekoliko kilometara od Bosanskog Petrovca. Ustaše su spalile ovo selo, a preostalo stanovništvo bilo je prisiljeno da ili pobjegne ili postane žrtvom nasilja, a mnogi su i ubijeni. Prema izvještaju velikog župana, ustanak je predvodilo oko 500 ustanika, dok je 2.500 mještana bilo uključeno u događaje, naoružani modernim oružjem. Nakon što je red ponovno uspostavljen, ustaše su nastavile pretraživati okolna područja, tražeći oružje i navodno skrivene ustanike. U tom kontekstu, 3.7.1941. godine zapaljeno je selo Bujanj, a pravoslavci, preplašeni i utučenih živjeli su u strahu od daljih represalija.³¹

Nasilje koje se donekle smirilo nakon kratkoročnog odlaska Kvaternika u Zagreb, ponovno je pokrenuto krajem jula 1941. godine. Po povratku iz Zagreba, Ljubomir Kvaternik je bio odlučan da završi posao koji je započeo u julu. Kvaternik je po običaju dan prije početka značajnih akcija sazvao sastanak 22.7.1941. godine na kojem je zahtijevao da se pohapse preostali Srbi u gradu i okolnim selima. Grupi Srba koja je ranije uhapšen dovezena iz pritvora, ustaše su pridružile i pohapšene Srbe iz sela koja su se nalazila u neposrednoj blizini Garavica i puta između Bihaća i Bosanskog Petrovca, najvećim dijelom iz: Bijelog Brda, Bugara, Grabeža, Lipe, Lohova, Vrste, Teočaka, Lipe, Pritoke, Dubovskog

²⁹ Čuić 1963, 78.; Vukmanović 1987b, 110; Sin Abdulaha Ibrahimpasića, Nenad Ibrahimpasić, potvrdio je autoru da je *Turčin* koji je bio zaslužan da se strijeljanje odgodi bio Abdulah Ibrahimpasić. Ibrahimpasić je navodno stao na čelo kolone i sproveo je od Garavica prema Ripačkom klanacu. Razgovor s Nenadom Ibrahimpasićem, 29.3.2019. godine (u arhivi autora).

³⁰ Vukmanović 1987b, 111.

³¹ MUSK, KDVII, Kut. br. 1, Šif. 1246/6-3, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za prvu desetinu (1-10) srpnja 1941, sastavljen iz primljenih dopisa, 4-5; MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 39/2-1, Rezultat izviđanja o događajima u selu Bujanju, 1.

i drugih sela³². Tih dana u Bihaću, ustaše su bile u punom zamahu likvidacije preostalih Srba. Ustaše koje su dobile jasne upute od Kvaternika, nisu stajali s izvršenjem njegovog naređenja. Narednog dana, ustaše su jednu skupinu Srba iz sela Pritoke koje se nalazilo na samoj cesti od Bihaća do Bosanskog Petrovca, a koja se u pritvoru nalazila još od ranije, kada su čistili ruševine srušene pravoslavne crkve u Bihaću, prevezli na Garavice i tamo likvidirali. U jeku ustaškog terora koji je tih dana pustošio Petrovačku cestu, rijetki glasovi hrabrosti i čovječnosti još su se mogli čuti među onima koji nisu pristajali na zločin. U selu Ripač, dok su se ustaške snage pripremale za novi krvavi pohod na pravoslavna sela Hrgar i Gorjevac, dvojica muslimana, Gane Ibrahimpasić i Sulejman Čirić, donijeli su odluku koja ih je mogla stajati života. Svjesni nadolazeće opasnosti, u tišini i žurbi krenuli su prema Gorjercu, odlučni da upozore svoje komšije Srbe. Nije bilo vremena za rasprave – Ibrahimpasić i Čirić natjerali su tri srpske porodice da se sklone, povukavši ih u zaklon duboko u šumu, daleko od svojih ognjišta. Ubrzo zatim, ustaše su stigle. Kuće su bile prazne, ali to nije zaustavilo njihove ruke. Plamen se podigao iznad sela, kuće su gorjele, iako u njima više nije bilo ljudi.³³

Kao i u selima koja su bila na Petrovačkoj cesti, i u Bosanskom Petrovcu zabilježeni su slučajevi u kojima su se komšije pokušavale suprotstaviti ustaškom teroru kao što je slučaj kada je iz Zagreba u Bosanski Petrovac doveden ustaški oficir Ante Šnarić, kojem se u Bihaću pridružio Enver Kapetanović.³⁴ Njihov dolazak bio je odgovor na dotadašnju pasivnost većine muslimanskog i dijela katoličkog stanovništva, koje nije pokazivalo volju da učestvuje u zločinima. Brutalnost je brzo demonstrirana. Sredinom juna, jedan pravoslavni civil bio je javno ubijen ispred petrovačkog zatvora, pred očima mještana – čin koji je imao jasnu poruku: strah mora zamijeniti otpor. Nedugo zatim, iz Drvara je dovedena grupa srpskih civila.³⁵ Njihova sudbina bila je unaprijed određena. U trenutku kad se činilo da je nada izgubljena, grupa petrovačkih muslimana, predvođena efendijom Adilom Džaferagićem, odlučila je djelovati. Kod ustaše Branka Crnića

³² Vukmanović 1987b, 118.

³³ AUSK, OKSB, Kut. 13, Oznaka spisa K 275/46, Zapisnik o glavnoj raspravi od 11.11.1946. godine u kaznenoj stvari protiv Ibrahimpasić Gane, 1-3; Presuda Okružnog suda u Bihaću protiv Ibrahimpasić Gane od 14.5.1947. godine, 1-3.

³⁴ AJ, DKZURZ, fas. 131, Šif. 6017, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača – Kvaternik Ljubomir, 5.

³⁵ Vekić 1974, 448-449.

iznesen je zahtjev da se zatočenicima puste. Umjesto milosti, odgovorena im je okrutnost, zatvorenici su odvedeni i strijeljani, a njihova tijela bačena u tamu Risovačke pećine.³⁶ Ipak, prema nekim izvorima, manji broj zatočenika bio je pošteđen, iako razlozi za to nikada nisu jasno utvrđeni. Do kraja jula, Bosanski Petrovac pretvoren je u sabirni centar iz kojeg su kolone Srba iz Drvara vođene ka smrti u okolnim predjelima.³⁷ Gradske ulice bile su natopljene tišinom i strahom, a pokušaji otpora su ugušeni. U tom okruženju, rijetki glasovi čovječnosti, poput onih efendije Džaferagića i njegovih sugrađana, ostali su kao tiha, ali značajna svjedočanstva o mogućnosti izbora čak i u najmračnijim vremenima.

Iskrivljena pravda: odgovor metkom i pokušaj artikulacije

U posljednjim danima jula 1941. godine, kada je ustaški teror u pojedinim krajevima dosegao svoju punu brutalnost, došlo je do odlučujuće promjene. Istovremeno, iako nesinhronizirano, na različitim lokacijama i u različitim okolnostima, izbili su oružani ustanci na području sjeverozapadne Bosne i Like. Ovi spontani, ali snažni odgovori na zločine predstavljali su prekretnicu i ulazak u novu fazu sukoba u kojoj nasilje više nije bilo jednostrano.³⁸ Istovremeno, početak ustanka značio je još jednu borbu, onu među samim ustanicima. Pokušaj prevlasti komunista i četnički orijentiranih skupina za artikulaciju ustanka uveliko je odredila načine ponašanja ove skupine. Pojedinačni otpori ustanika prema ustašama zabilježeni su i prije izbijanja masovnog ustanka. Dan uoči početka ustanka, 26.7.1941. godine, kod sela Pasjak na putu između Drvara i Bosanskog Petrovca, izvršen je napad na vozilo u kojem je ubijen bojnič Ferdinand Konrad, zapovjednik Prve domobranske bojne. Napad su izveli trojica pravoslavnih seljaka.³⁹ Centri ustanka nalazili su se uglavnom u planinskim predjelima, koja su ustanicima omogućavala gerilsku borbu, posebno u Bihačkoj krajini.⁴⁰

Krajem jula 1941. ustaše su pojačale djelovanje u selima oko Bosanskog Petrovca. Naređeno je razbijanje ustaničkih četa na Oštrellu i kod Krnjeuše te ovladavanje područjem Drvara. Kao odmazda, veliki broj Srba iz Lohova,

³⁶ AUSK, OKSB, Kut. 4, Oznaka spisa 148/45, Izjava Mehmedalije Kulenovića od 23.10.1945. godine, 1.

³⁷ Vukčević (ur.) 1993, 987.

³⁸ Bergholz 2018, 157.

³⁹ Lukač 1981, 139; Komunističko rukovodstvo bilo je svjesno mogućih problema na terenu, pa je na sastanku Politbiroa 4.7.1941. godine i Josip Broz Tito naglašavao potrebu komunista da moraju raditi na tome da borbu izolovanih ustanaka pretvore u opštenarodni oslobodilački rat. Lukač 1968, 475.

⁴⁰ Hurem 2016, 129; Lukač 1968, 479.

Račića, Gorjevca i okolnih sela uhapšen je i odveden na Garavice i Uljevite Bare. Ipak, ustanici su u nekim selima poput Grabeža, Hrgara, Račića, Gorjevca i Doljana uspjeli formirati grupe i izbjeći ustašku odmazdu.⁴¹ Okolnosti nastale izbijanjem ustanka zahtijevale su i snažniji angažman komunista u gradovima i selima u blizini Bihaća. Međutim, to je išlo teško. Skupina komunista iz Ripča, tada još uvijek na slobodi, pokušavala je uspostaviti vezu s višim partijskim rukovodstvom, ali su komunikacijski kanali bili ozbiljno narušeni. Međutim, u tom vremenu nesnalaženja i razdora, njihova je misija bila teška, dok su okolnosti neumoljivo raslojavale ono malo što je ostalo od povjerenja.⁴² Da je potreba za osvetom nadjačavala utjecaj komunista koji su se zalagali za zajedničku borbu svih etničkih i nacionalni zajednica, svjedoče, izvještaji iz narednog period. U jednom od njih se navodi da je vodnik Đuro Marčeta, u dopisu upućenom u Mrkalje, isticao kako *Drvar nije pao i to Turci samo lažu /.../*. Rječnik korišten u prepisci između vođa ustanka otkriva da su među Srbima, koji su tih dana predvodili ustanak, i dalje bili duboko ukorijenjeni stereotipi iz vremena osmanske vlasti i 19. stoljeća. Jak osjećaj potrebe za osvetom prema *Turcima* često je nadjačavao utjecaj komunista u ustaničkim redovima, što potvrđuju i događaji koji su uslijedili u tim danima.⁴³

Ustanička masa, bila je odlučna u svojoj osveti. Muslimani i Hrvati koji su prelazili iz svojih zajednica u srpska sela pod kontrolom ustanika zbog zajedničke borbe protiv ustaša, često su bili prisiljavani da se vraćaju ili su ih primoravali da se predstavljaju kao Srbi. U nekim mjestima, poput Bjelaja kod Bosanskog Petrovca, gdje su muslimani od početka pokazivali spremnost za saradnju s ustanicima, ova suradnja je bila narušena zbog težnje Srba za osvetom.⁴⁴ Takvi slučajevi nisu bili rijetkost. Već na samom početku ustanka, ustanici su izvršili krvave pohode: u selu Brotinju gdje su poubijani uglavnom katolički seljani, a selo je potpuno spaljeno. Slična sudbina zadesila je selo Boričevac, čiji su stanovnici, njih preko hiljadu, uspjeli spasiti život bijegom u Kulen-Vakuf.⁴⁵ U blizini Bihaća, na Petrovačkoj cesti u selu Lipa, prema svjedočenjima, gotovo stotinu

⁴¹ Bokan 1987, 413–415.

⁴² Bokan 1987, 413–415.

⁴³ MUSK, PONDAHRP, Kut. 9, Šif. 20–41, Vodnik Đuro Marčeta – Vodniku Mrkalji, 1.

⁴⁴ Lukač 1979, 23; Lukač 1981, 140.

⁴⁵ MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 6/16–2, Izvještaj na zahtjev gosp. Velikog Župana gosp. Kvaternik, 1; Hurem 2016, 251.

mješšana je brutalno ubijeno.⁴⁶ U selu Suvaji kod Bosanskog Petrovca srpske ustaničke mase likvidirale su jednog hrvatskog skojevca.⁴⁷ Četnički nastrojani ustanici u Bosanskom Petrovcu nisu štedjeli ni Vasu Kelečevića, pripadnika iste etničke skupine, ali zbog otpora prema ubijanju Hrvata. Njegov revolt bio je povod za smaknuće i bacanje u provaliju, zajedno sa grupom Hrvata za koje se zalagao.⁴⁸

Kako su komunisti gubili kontrolu nad ustankom, osveta ustanika, uglavnom Srba, bila je sve izraženija. Početkom augusta 1941. godine okolica Bosanskog Petrovca bila je zahvaćena intenzivnim ustaničkim aktivnostima, a broj ustanika je svakodnevno rastao. Obruč oko sela s većinskim katoličkim i muslimanskim stanovništvom postajao je sve čvršći. Nakon osvajanja Drvara, napetost je kulminirala 2.8.1941. godine kada su ustanici uglavnom Srbi, predvođeni Savom Pilipovićem, napali selo Vrtoče, smješteno između Bihaća i Bosanskog Petrovca. Tom prilikom ubijeni su članovi porodice Matijević, uključujući Josipa i njegovu suprugu, kojima su odrubljene glave i nabijene na kolac. Prema nekim izvorima, ubijeno je 8 ili 9 članova porodice. Ovaj čin osvete vjerovatno je bio odgovor na prethodni zločin Miroslava Matijevića, koji je dan ranije navodno odveo 40 srpskih civila iz Vrtoča na Garavice, gdje su ubijeni.⁴⁹ Izненаđene i duboko uzdrmane smjelošću ustanika, ustaške snage su pokrenule kontraofanzivu. Jake jedinice krenule su iz pravca Bosanskog Petrovca i Bjelaja, ciljano udarajući po Vrtoču. U naletu bijesa i osvete, srušena je pravoslavna crkva, a veliki broj kuća pretvoren je u zgarišta.⁵⁰

U Bosanskom Petrovcu i njegovoj okolini početkom augusta 1941. sve je ključalo. Krnjeuša je postala nova meta. Tamo su krajem jula ustaše već pobile 96 uhapšenih Srba, među kojima i predsjednika opštine Boška Karanovića. U rijetkom trenutku ljudskosti, ustaša Mile Ivanić pokušao je upozoriti Joju Radišića na nadolazeću tragediju, no sve je ostalo bez odjeka.⁵¹ Samo dvije sedmice kasnije, slika se okrenula. U Krnjeuši su sada Hrvati čekali osvetu. Selo, dotad pod zaštitom jedne ustaške satnije, bilo je preplavljeno izbjeglicama iz okolnih

⁴⁶ Jahić 2023, 159.

⁴⁷ Purivatra 1968, 512.

⁴⁸ Lukač 1968, 473.

⁴⁹ MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 13/49-13, Izvješće poglavniku po nalogu od 15.8.1941., 2; Bergholz 2018, 173.

⁵⁰ Vukša 1974, 414.

⁵¹ Radišić 1974, 16-17.

već spaljenih sela, prema nekim izvorima njih oko 800.⁵² Opoljeni, bez pomoći iz Bosanskog Petrovca, ustaše su mogli samo čekati. Napad je uslijedio 9.8.1941. godine, subotnjeg jutra. Ustanici, šarolika kolona u četničkim, vojničkim i seljačkim odorama, slili su se s visova koje su već držali pod svojom kontrolom.⁵³ Napad je predvodio Mane Rokvić s drvarskim borcima, uz podršku grupa pod komandom Laze Atlagića. Ustaška odbrana je brzo slomljena. Dok su jedni padali u borbi, oko 30 domobrana uspjelo je pobjeći prema Bihaću.⁵⁴ No, za civile nije bilo spasa. Po padu Krnjeuše, uslijedila je krvava odmazda. Krnjeuša, koja je tek svjedočila jednom masakru, sada je postala poprište drugog. Četiri dana nakon napada, Krnjeuša je ponovo osvojena, ali ono što je zatečeno bilo je prizor užasa. U izvještaju koji je potpukovnik Božidar Zorn poslao u Zagreb, pisalo je: *Katoličko selo Krnjeuša potpuno je spaljeno i uništeno te pruža strašnu sliku. Tu je ubijeno oko 400 Hrvata katolika na najgrozniji način. Svećenik spaljen zajedno s crkvom. Niko se ne može osjećati ravnodušnim pri pregledu ovih strahota. Vojnici su se jedva suzdržali da ne ubiju sve Srbe.*⁵⁵ Nakon masakra u Vrtoču, isti val osvete nezaustavljivo se sručio na Krnjeušu. Ustanici, vođeni bijesom, nisu pravili razliku među žrtvama, svako ko je pripadao *drugoj strani* bio je meta, bez obzira na stvarnu krivicu. Jedan od prvih na udaru bio je katolički svećenik Krešimir Barišić.⁵⁶ Ustanici su ga pod izgovorom da je blagoslovio ustaške zločine zarobili, isjekli nožem po cijelom tijelu, odsjekli mu uši i nos, a zatim mu izboli oči. Ipak, uprkos nevjerovatnim povredama, preživio je.⁵⁷ Slična sudbina zadesila je i općinskog načelnika Ivana Matijevića. U bijesu su mu rezali lice i odsijecali prste. Potom su preostale mještane, koji nisu uspjeli pobjeći, zatvorili u katoličku crkvu zajedno s teško ranjenim Barišićem i sve ih žive zapalili.⁵⁸ Manji broj katolika koji je uspio pobjeći prvom talasu osvete, kasnije je uhapšen od strane četnički orijentisanih komandanata Mane Rokvića i Bože Đukića. Pod

⁵² MUSK, PONDAHRP, Kut. 3, Šif. 11, Ministarstvo hrvatskog domobranstva, Glavni stožer – Stanje 5.8. na područjima pobune, od 6.8.1941. godine, 2-3; MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 13/49-13, Izvješće poglavniku po nalogu od 15.8., 2.

⁵³ MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 13/49-13, Izvješće poglavniku po nalogu od 15.8., 3.

⁵⁴ Lukač 1967, 99-101.

⁵⁵ VA, NDH, Kut. 1, fas. 2, Dok. br. 14, Izvješće potpukovnika Zorna od 14.8.1941. godine, 1.

⁵⁶ Jurjević 1999, 63-64.

⁵⁷ Zorić, 1984, 120; Max Bergholz u svojoj knjizi *Nasilje kao generativna sila*, također potencira mogućnost da je Barišić bio jedan od organizatora ustaša, s tim da navodi da ne postoji historijski izvor koji bi potvrdio ovakvu tvrdnju Milana Zorića. Bergholz 2018, 172; "Zločinstva četničko-komunističkih družbi u Pounju" *Hrvatski narod*, 27.8.1941, 6.

⁵⁸ "Zločinstva četničko-komunističkih družbi u Pounju" *Hrvatski narod*, 27.8.1941, 6.

izgovorom *evakuacije zbog mogućeg bombardovanja*, sprovedeni su u Kerkezov gaj kod Vođenice. Odatle su predani lokalnim izvršiocima, odvedeni duboko u Grmeč, tamo strijeljani i bačeni u jamu Kaluđerica.⁵⁹ Jedan historijski izvor svjedoči i o ideološkom momentu tog krvavog dana, 9.8.1941. U trenutku egzekucije zarobljenih Hrvata, ustanici su razvili veliku crvenu zastavu. Preživjeli stanovnici Krnjeuše svjedočili su da su tada ustanici izvikivali pogrdne riječi na račun Poglavnika, NDH-a i čak Adolfa Hitlera, ističući kako će pod crvenom zastavom uskrsnuti Srbija, dok će Hrvatska nestati.⁶⁰ Ovaj događaj predodredit će način sjećanja na ove žrtve u poslijeratnom periodu. Zločin u Krnjeuši nije mogao biti pripisan samo četnički orijentiranim ustanicima.

U odgovoru na učestale napade ustanika, ustaške snage su upadale u pravoslavna sela poput Prkosa, Oraškog Brda i Rajinovca, sprovodeći masovne represalije koje su uključivale ubistva i pljačku. Posebno je ilustrativan slučaj Miroslava Matijevića, ustaškog komandanta iz Kulen-Vakufa, koji je, saznajući za smrt svojih roditelja u Vrtoču, poveo grupu svojih sljedbenika, zarobio 19 pravoslavaca i masakrirao ih unutar pravoslavne crkve.⁶¹ Krajem augusta 1941. godine, sigurnost na putnoj komunikaciji koja je povezivala Bihać s Bosanskim Petrovcem i Drvarom postala je zona potpune nesigurnosti – doslovno *cesta smrti*. Jedan ustaški izvještaj iz prvih dana septembra 1941. godine ukazuje na alarmantno stanje na terenu: *Ustanici su ponovno zauzeli Krnjeušu i Vrtoče, situacija je krajnje ozbiljna i iziskuje hitno djelovanje*.⁶² Tokom narednih sedmica stanje se rapidno pogoršavalo. Krajolik između Bihaća i Petrovca pretvarao se u zgariste. U izvještaju iz septembra 1941. godine, ustaški oficir zapisuje: *Gotovo sva sela od Ripča do Vrtoča gore*.⁶³ Ova rečenica oslikava razmjere uništenja i brutalnosti koje su dominirale prostorom zapadne Bosne u jesen 1941. godine. Posebno potresno svjedočanstvo donosi fra Marijan Jakovljević, župnik iz Bihaća, koji je krajem 1941. godine poslao detaljan izvještaj Banjalučkoj biskupiji o razmjerima razaranja koje je zatekao na području župe Krnjeuša. Njegove riječi su neizbrisiv zapis tragedije: *Od župe Krnjeuša nema više ni traga. Kuće, župni stan, crkva: sve do temelja izgorjelo, pa i matice. Župnik mučen i nakažen i u vatru dok je crkva gorjela, bačen, gdje je i on do pasa izgorjeo. Župljani, koji su*

⁵⁹ Milanović 1974, 47.

⁶⁰ MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 13/49-13, Izvješće poglavniku po nalogu od 15.8., 2-3.

⁶¹ Bibanović 2008, 64.

⁶² VA, NDH, Kut. 2, fas. 1, Dok. br. 3, Situacija na dan 3.9. i u toku noći 3/4.9.1941. godina, 1.

⁶³ MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 28/1-2, Izvještaj general poručnika Marića od 29.9.1941. godine, 1.

*izmakli pokolju, razbježali se po raznim mjestima. Nekoliko obitelji sklonilo se u Bosanski Petrovac. (...) Sva sela od Pritoke kod Bihaća popaljena bez razlike, ko je u njima stanova. Vjera vjeru palila. Od Pritoke do Petrovca nema kuće u selima kraj ceste.*⁶⁴

Kraj ljeta sa sobom je donio nastavak nasilja. U ranim jutarnjim satima 6.9.1941. godine ustanici su upali u Kulen-Vakuf, nakon čega je započeo masovni egzodus: oko 5.600 stanovnika Kulen-Vakufa, uglavnom žena, djece i staraca, pokušalo je proboj prema Bihaću. Kolona je bila gotovo potpuno nenaoružana i izložena nizu zasjeda duž puta, koji se u naredna dva dana pretvorio u krvavi put smrti. Do Bihaća je stiglo nešto više od 3.000 izbjeglica, dok je prema historijskim izvorima, njih oko 2.000 stradalo na putu. Opis zločina koji su tada počinjeni sablasan je i teško pojmljiv. U jednom izvještaju navodi se: *Tijela ležala izrešetana mecima uz cestu, poklana i razbacana po livadi, udavljena u ledenoj i smaragdnozelenoj Uni koja ih je odnijela dalje, ili nabacana na gomile u dubokim i mračnim okomitim jamama.*⁶⁵ Ove scene ostaju jedan od najpotresnijih prizora ustaničkog nasilja nad civilnim stanovništvom.

U drugoj polovini septembra 1941. godine, situacija na području Bihaćkog sreza doživjela je prekretnicu dolaskom Slavka Rodića, iskusnog operativca i jednog od ključnih organizatora ustanka u Drvaru. Njegova misija bila je jasna: uvesti red u razjedinjene ustaničke odrede i stvoriti jedinstvenu borbenu strukturu. U kratkom vremenu Rodić je uspio organizovati operativno rukovodstvo za bihaćki sektor zajedno s Nikolom Karanovićem, ali je autoritet rukovodstva ostao ograničen, naročito nad četnički orijentiranim elementima koji su odbijali komunističku disciplinu.⁶⁶ U noći između 6. i 7.10.1941. godine, gotovo 200 ustanika iz šest bihaćkih i dva petrovačka odreda zauzelo je položaje oko Ripča. Kako piše Stevan Blanuša, tada je među borcima prvi put usvojen naziv *partizani*. U zoru 7.10.1941. godine uslijedio je brz i silovit napad, za samo sat vremena, razbijena je domobranska satnija, nekoliko žandara i ustaša, a selo je spaljeno. Mnogi civili pobjegli su prema Bihaću.⁶⁷ Uprkos naporima Rodića da suzbije samovolju, četnički nastrojen Krnjeuški odred, predvođen Lazom Atlagićem,

⁶⁴ ASP-BL, JCK, Javlja fra Marijan Jakovljević – Prečasnom biskupskom ordinarijatu Banja Luka, 1.

⁶⁵ Bergholz 2018, 256–257; Hurem 2016, 297–298.

⁶⁶ Popović 1987, 308.

⁶⁷ HDA, MUP NDH, Kut. 32, Inv. br. 2441, Kotarsko poglavarstvo – Izvješće o izbjeglicama – Ministarstvu unutarjih poslova u Zagrebu od 18.9.1941. godine, 1–2; Popović 1987, 309.

uhapsio je sedmoricu muslimanskih civila i potom ih likvidirao.⁶⁸ I tokom 1942. godine četnički nastrojeni pojedinci nastavili su s osvetama. Incident koji se desio 1942. godine ukazivao je na potrebu što snažnijeg angažmana partizana za prevazilaženje međuetničkih nesuglasica. Naime, ripačka džamija koja se nalazila na središnjem dijelu ripačke Otoke, bila je zapaljena. Nekoliko godina nakon završetka Drugog svjetskog rata, pravoslavac Kajo Tišma iz obližnjeg sela Lohovo, priznao je Mehmedu Dupanoviću, dugogodišnjem muteveliji u džematu u Ripču, da je on zapalio džamiju i to tek iz trećeg pokušaja.⁶⁹ Događaji iz 1941. i 1942. godine na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca jasno svjedoče o razmjerima međuetničkog i nacionalnog nasilja koje je obilježilo taj prostor. Istovremeno, naponi komunista u sprječavanju pojedinih zločina predstavljali su prefiguraciju poslijeratnih nastojanja u artikuliranju kulture sjećanja na ova stradanja.

Kultura sjećanja na putu AVNOJ-a: mjesta buke

Jugoslavija i Drugi svjetski rat bili su neraskidivo povezani: rat je bio temelj i osnivački mit jugoslavenskog socijalizma, događaj bez kojeg se ta država nije mogla ni zamisliti.⁷⁰ Stoga je sjećanje na ovaj rat bilo u fokusu nove komunističke vlasti pa je neposredno nakon završetka rata, 1947. godine osnovan Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata (SBNOR)⁷¹, organizacija koja je okupljala nekadašnje partizanske borbe, i one koji su podržavali Narodnooslobodilački pokret s ciljem čuvanja i njegovanja tradicija i sjećanja na narodnooslobodilačku borbu.⁷² Primarni cilj SBNOR-a bio je, kako je to na Prvom osnivačkom kongresu naglasio Ivan Gošnjak: */.../ da se sačuvaju i osvježe uspomene na herojsku borbu naših naroda, na heroje Narodnooslobodilačkog rata, da bi se na njima inspirisala i učila naša buduća pokoljenja.*⁷³ SBNOR, udruženje partizanskih veterana, bilo je glavni nosilac očuvanja sjećanja na rat i revoluciju. Sa milion

⁶⁸ Popović 1987, 310; MUSK, FMG, Kut. 2, Šif. 00014/1, Sajo Grbić, Savo Popović, Slobodan Pilipović, "O ustanku na području Bihaća 1941. godine", 15-17; Grbić 1972, 352.

⁶⁹ Mahmutović 2015, 150.

⁷⁰ Đureinović 2020, 37.

⁷¹ Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata (SBNOR) osnovan 1947. godine, je nakon ujedinjena sa Savezom ratnih vojnih invalida Jugoslavije i Savezom rezervnih oficira i podoficira Jugoslavije 1961. godine preimenovan u Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR). Karge 2014, 19. U ovom tekstu koristit će se izvorni naziv iz 1947. godine – SBNOR.

⁷² Karge 2014, 19.

⁷³ Bergholz 2006, 78.

članova i Titom na čelu, predstavljao je mnogo više od veteranskog udruženja, djelujući kao istinski čuvar sjećanja.⁷⁴ Neposredno nakon Osnivačkog kongresa, 1952. godine, nova vlast je kroz SBNOR uspostavila posebno tijelo pod nazivom *Odbor za obilježavanje i uređivanje historijskih mjesta iz Narodnooslobodilačkog rata*. Glavna zadaća Odbora bila je organizirati obilježavanja i očuvati sjećanje na događaje i datume koji su, u skladu s tadašnjom službenom ideologijom, smatrani ključnim i relevantnim.⁷⁵

Međutim, kada je Josip Broz Tito na Osnivačkom kongresu SBNOR-a izrekao rečenicu koja je glasila: *Bilo bi poželjno, i to moramo postići, da sve što je negativno, sve ono čime se naši narodi ne mogu ponositi, da sve to zaboravimo*, bilo je jasno da će jugoslavenski mozaik sjećanja biti vrlo kompleksan.⁷⁶ Ignorisanje unutrašnjih sukoba, odmazdi i etnički motivisanih zločina čini ovu rečenicu ne samo historiografski problematičnom, već i moralno reduktivnom. Iako neki historičari smatraju da je bez posvećivanja pažnje historiji i sjećanju, svaki proces rješavanja sukoba osuđen na propast,⁷⁷ ipak se postavlja i pitanje moralnosti u tom procesu posvećivanja. Ovakvi stavovi pokazuju da je konstrukcija zajedničke prošlosti u socijalističkoj Jugoslaviji bila svjesno vođena, s ciljem da se očuva slika jedinstva i zajedničkog otpora, čak i po cijenu moralne i historiografske selektivnosti. Analizirajući Titov govor s Osnivačkog kongresa, moglo bi se kazati da je norveški historičar Ketil Knutsen potpuno u pravu kada piše da je u Jugoslaviji vladala šutnja kao izraz tabua koja je trebala odlikovati historiju o Drugom svjetskom ratu *kao nacionalnom ratu za oslobođenje i socijalističku revoluciju*, a čiji je konačni cilj bio zaštititi strukturu moći komunizma i osigurati razvoj jugoslavenskog identiteta. U konačnici ova zabrana se zasnivala na percepciji, kako piše Knutsen da je historija predstavljala neznanje ili znanje od kojeg se društvo moralo zaštititi.⁷⁸

Završetak rata postavio je pred komunističko rukovodstvo složen zadatak daljnjeg razvijanja i zvanične ideološke koncepcije *bratstva i jedinstva* jugoslavenskih naroda, koja je afirmisana još tokom ratnih godina i godina oružanog otpora fašizmu. Međutim, u razdoblju socijalističke Jugoslavije ta ideologija je često služila kao kulisa koja je prikrivala stvarnu političku dinamiku i kompeticiju

⁷⁴ Đureinović 2020, 37.

⁷⁵ Jakir 2019, 7.

⁷⁶ Čejvan 1972, 5.

⁷⁷ Wang 2012, 18.

⁷⁸ Knutsen 2015, 133.

među zajednicama.⁷⁹ Iako je tokom rata ova ideja imala snažno uporište u zajedničkoj oružanoj borbi protiv fašizma, u mirnodopskom razdoblju njena primjena u polju kolektivnog pamćenja izazivala je određene nelagode. To je podrazumijevalo da se o pojedinim događajima moralo šutjeti, dok su drugi bili selektivno istaknuti i interpretirani u skladu s dominantnim narativom.⁸⁰ U tom smislu, prostor kao što je cesta između Bihaća i Bosanskog Petrovca postala je simbolično mjesto istovremene *buke i tišine*. Na ovom izuzetno malenom području Bihačke krajine isticali su se upravo Bihać i Bosanski Petrovac, dva od ukupno devet jugoslavenskih gradova povezanih s krupnim događajima i značajnim datumima iz narodnooslobodilačke borbe.⁸¹ Njihova uloga u ratnoj historiji značila je i historijsku težinu svih sela i mjesta smještenih duž ceste koja ih povezuje.

Tokom 1950-ih i 1960-ih godina cesta koja je vodila od Bihaća do Bosanskog Petrovca na trenutke je odavala osjećaj blagostanja u zajednici, kao da se prethodnih godina na ovom prostoru nisu događali zločini i nasilje. Kada je 1966. godine Josip Broz Tito dolazio u posjetu Bihaću, prošao je ovom cestom. U jednom tekstu njegov put od Bosanskog Petrovca do Bihaća, idilično je opisan riječima: *Kiša koja je padala za vrijeme čitavog boravka u Drvaru, prestala je u poslijepodnevnim satima nakon što su gosti stigli u Bosanski Petrovac i krenuli prema Bihaću. U suton, duž puta prema dolini Une, stanovnici Vrtoča, Lipe, Gorjevca, Račića i drugih sela toplo su pozdravljali druga Tita. U selu Ripač učenici osnovne škole zaposjeli su obje strane ceste i s bezbroj zastavica mahali drugu Titu. Mrak je već uveliko ovladao kada je kolona automobila stigla u Bihać.*⁸² Pored toga 27.7.1968. godine nova komunistička vlast je simbolično na *Dan ustanka*, započela radove na putu od Bihaća do Jajca, jedan dio ove trase otpadao je i na cestu od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Nova cesta simbolično je nazvana *Put AVNOJ-a* jer je povezivala dva grada, Bihać i Jajce, u kojima je održano Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, ključni politički momenti utemeljenja nove Jugoslavije.⁸³ U tom smislu, cesta je trebala simbolizirati borbu naroda protiv fašizma, jedinstvo i otpor.

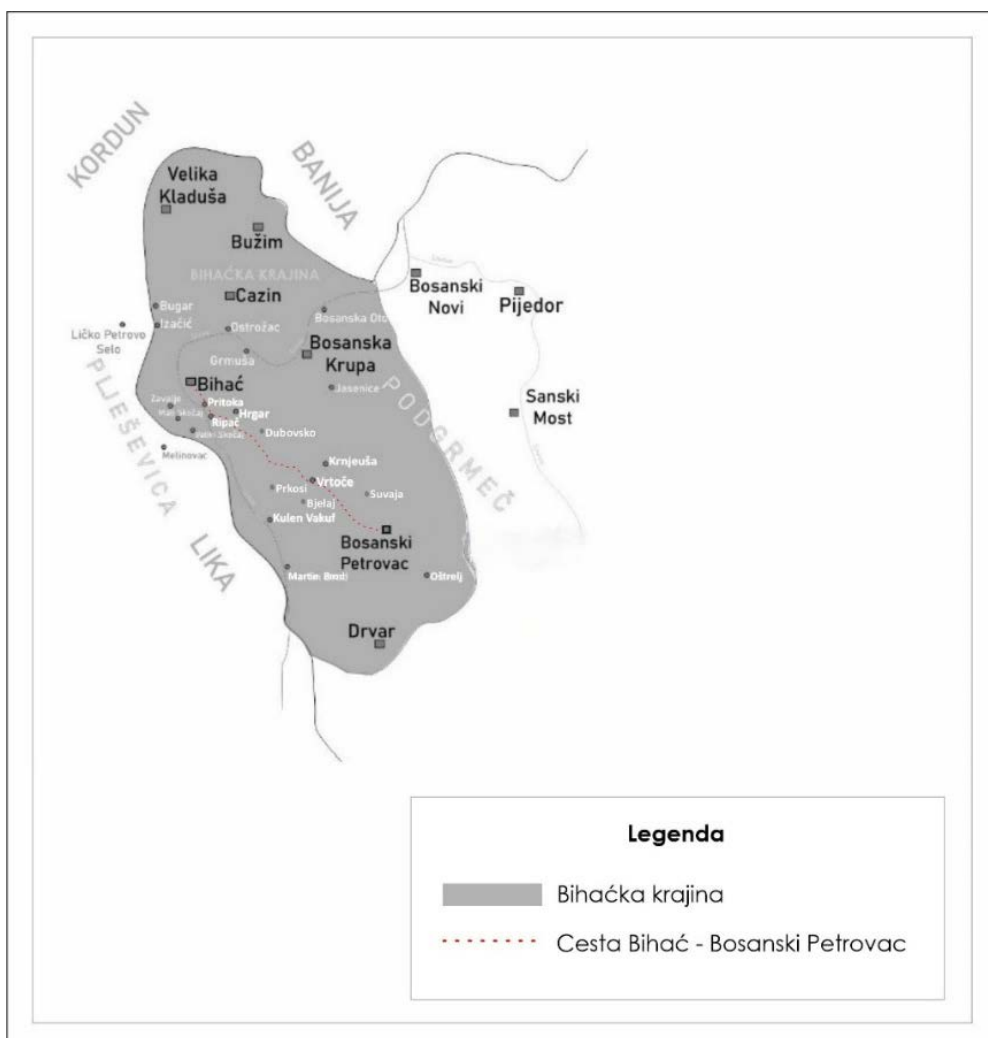
⁷⁹ Bougarel 2018, 73.

⁸⁰ O šutnji zločina u Kulen-Vakufu vidjeti: Bergholz 2011, *passim*; Bergholz 2018, *passim*, Bergholz 2024, *passim*.

⁸¹ "O spomenicima narodnooslobodilačkoj borbi" *Crvena zvezda* br. 27, 18.8.1952, 2.

⁸² Tito u Krajini 1966, 33–35; "Tito među nama" *Krajina* br. 358, 16.4.1966, 1–7.

⁸³ D. V. "Počela izgradnja puta AVNOJ-a", *Krajina* br. 443–444, 27.7.1968, 1; O značaju Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, više u: Bougarel 2023, 27–28; Hoare 2019, 242–248.

Prilog 1. Dio *Puti AVNOJ-a* od Bihaća do Bosanskog Petrovca s pojedinim označenim mjestima razmatranim u članku (Izradio D. Midžić)

Međutim, da li je zaista na ovom putu bilo blagostanja u kontekstu kulture sjećanja kako su na to ukazivali ranije spomenuti događaji? Događaji iz rata koji su se odvijali upravo duž te trase svjedoče o znatno složenijoj i mračnijoj stvarnosti. Na toj simboličnoj cesti bilo je mnogo fašizma, u likvidacijama, odmazdama i nasilju koje su vršile različite strane, uključujući i međusobna ubistva. Iako se ta ideja SBNOR-a činila idiličnom i važnom, unutar samog tijela postojao je jedan problem koji će pratiti ovu organizaciju tokom cijelog razdoblja njenog postojanja. To je bilo pitanje nacionalne dominantnosti na nižim nivoima u pojedinim mjestima, što je značilo da je podizanje spomenika često išlo po

nacionalnoj liniji. Tako je u Kulen-Vakufu i Orašcu zabilježeno da su svi nosioci ključnih pozicija bili upravo Srbi, iako je na ovom području bilo naseljeno preko 95% muslimana. Ovakvo stanje se manje-više zadržalo nepromijenjeno tokom prvih nekoliko decenija nakon rata.⁸⁴ Dominacija Srba u SBNOR-u i drugim političkim organizacijama odredila je tok podizanja spomenika i na cesti od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Ovakav pristup potvrđuje ono što piše esejista Viet Thanh Nguyen, da vidjeti sebe samo kao žrtvu pojednostavljuje moć i oslobađa žrtvu obaveza etičkog ponašanja u politici.⁸⁵ Upravo takva percepcija, gdje su Srbi sebe vidjeli isključivo kao žrtve, značila je da su nove komunističke vlasti isključile stradale muslimane i Hrvate na *Putu AVNOJ-a* iz zvanične kulture sjećanja.⁸⁶

Gotovo svi spomenici podignuti uz cestu koja je spajala Bihać i Bosanski Petrovac komemorirali su srpske žrtve fašističkog terora. Među prvim spomenicima posvećenim stradalim Srbima otkriveni su još 27.7.1949. godine prilikom obilježavanja *Dana ustanka* u Bosanskim Doljanima, u neposrednoj blizini Bihaća, SBNOR bihaćkog sreza podigao je spomen ploču posvećenu svim *palim borcima* i žrtvama fašističkog terora iz Bosanskih Doljana, Dubovskog i Kliševića.⁸⁷ Nekoliko mjeseci kasnije u selu Vrsta u zaseoku Osoje također je podignut spomenik žrtvama fašističkog terora. Na ploči koja se nalazila na spomeniku bile su ispisane riječi: *Na ovom mjestu su ustaški zlikovci 1941. godine na zvjerski način ubili 800 nevinih žrtava i mi im podižemo ovaj spomenik kao trajnu uspomenu na njih. Neka je slava nevino palim žrtvama. Osoje dne 22. XII 1949. godine, Sreski odbor Saveza boraca.*⁸⁸ Nekoliko godina kasnije, duž ceste koja povezuje Bihać i Bosanski Petrovac otkriven je 27.7.1951. godine na *Dan ustanka* i spomenik žrtvama fašističkog terora u selu Ripač, na njivi poznate među mjesnim stanovništvom kao Zabare. Na tom mjestu otkriven je spomenik posvećen srpskim žrtvama koje su na tom lokalitetu brutalno ubijene tokom ljeta 1941. godine. Kao i mnogi drugi rani spomenici iz ovog perioda, i ovaj je služio kao trajno sjećanje na stradanje nevinih civila tokom ustaškog terora. Latinični natpis na spomeniku glasio je: *Na ovom je mjestu 1941. godine zvjerski ubijeno 50 nevinih Srba ovdoga područja od strane ustaških koljača. U znak za nevino postradale žrtve ovaj*

⁸⁴ Bergholz 2018, 272.

⁸⁵ Nguyen 2016, 196.

⁸⁶ O nekim primjerima isključivanja nacionalnih i etničkih zajednica iz zvanične kulture sjećanja, više u: Bergholz 2010, 257–264.

⁸⁷ MUSK, SO NOB-a, Kut. 5, fas. 35, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 2.

⁸⁸ MUSK, SO NOB-a, Kut. 7, fas. 57, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1.

*spomenik podiže: Sreski odbor Saveza boraca Bihać.*⁸⁹ Međutim, podignuti spomenici stvarali su mnogo *buke* u zajednici gdje su podizani. Natpisi na spomenicima podignutim žrtvama fašističkog terora neposredno nakon rata ukazuju da su takvi spomenici umjesto da posluže kao mjesta zajedničkog sjećanja i opomene na posljedice rata, često postajali tačke novih podjela i etničkih tenzija. Umjesto pomirenja, njihova simbolika je nerijetko produbljivala postojeće sukobe u zajednici. Žrtve fašističkog terora, umjesto da budu simbol zajedništva, često su korištene kao sredstvo etničkog razdvajanja. Tako se u jednom od izvještaja navodi da su Srbi često evocirali uspomene na zločine *obično na sjelima ili prigodom podizanja spomenika palim borcima i žrtvama fašističkog terora, a da pri tom pojedjedinci pod ovim utiskom izražavaju želju za osvetom svojih najbližih koji su u toku rata stradali*. Također, među Srbima nakon rata prevladavao je stav da su svi Hrvati i muslimani bili ustaše, što je izazivalo nezadovoljstvo i otpor tih zajednica, posebno zbog osjećaja marginalizacije u narativima o Narodnooslobodilačkom ratu i pri ostvarivanju boračkih prava. Takvi stavovi često su izazivali reakciju kod muslimana, što se i navodi u izvještaju iz 1962. godine da pojedini muslimani: */.../ svojim komentarima navode da se samo Srbima podižu spomenici, a ne i muslimanima /.../ Najviše ovakvih komentara ima u Kulen Vakufu u kojima se ističe da je veliki broj nevinog muslimanskog življa ubijen za vrijeme ustanka 1941. godine od strane ustanika, a da do sada niko za to nije odgovarao.*⁹⁰ Iako je problem međuetničkih tenzija bio poznat među komunistima, rasprave o ovim pitanjima često su ostajale površne i bez konkretnog učinka, odnosno reakcije. Zapravo, i sami komunisti su ponekad olako prelazili i nisu imali reakcije na takve događaje. U jednoj diskusiji o ovim problemima, član Sreskog komiteta iz Bihaća, Zijad Dizdarević, navodi: Česte su pojave susretanja gdje se naglašava *'Turčin', 'Vlah' itd. Mi često smatramo da to nije opasna stvar /.../.*⁹¹

Pored toga, što je kategorija *palih boraca* imala prednost u komemoriranju naspram žrtava fašističkog terora pojavilo se još nekoliko faktora koji su usložnjavali podizanje spomenika ovoj kategoriji žrtava, ali i usporavali tok njihovog podizanja. O čemu se radilo? Religijski identitet etničkih i nacionalnih zajednica predstavljao je važnu odrednicu kolektivne pripadnosti među Srbima, Hrvatima i muslimanima. U poslijeratnom periodu na prostoru Bihaćke krajine zadržali su

⁸⁹ MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 52, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 2.

⁹⁰ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine, 5-7.

⁹¹ AUSK, SKSKJB, Kut. 169, Zapisnik sa savjetovanja održanog u Banja Luci 14.9.1959. godine, 11.

se snažni međuetnički i religijski antagonizmi, produbljeni traumama iz 1941. i 1942. godine. Kako se navodi u jednom izvještaju: */.../ Hrvati koji su u većini bili pod uticajem okupatora djeluju pod velikim uticajem crkvene propagande. Takav odnos, u novije vrijeme, izrodio je vjerske antagonizme, pa se počelo i kod Srba, pod uticajem izbjeglica povraćenih iz Srbije i ljudi koji su se povratili iz njemačkog ropstva, javljati nacionalni šovinizam, kao antiteza suviše naglašenim vjerskim manifestacijama kod Hrvata i muslimana.*⁹² Iako je nova država promovisala ideju *bratstva i jedinstva*, sjećanja na ustaške zločine, posebno među Srbima povratnicima iz Vojvodine i zarobljeništvu, poticala su nepovjerenje i nacionalističke stavove. Ti povratnici su često podsticali iseljavanje Srba, tvrdeći, kako to stoji u izvještajima da *bi u slučaju neke teže situacije ponovno došlo do pokolja kao i 1941. godine*. Povratnici iz Vojvodine su u nekoliko slučajeva, kako je to zabilježeno *oštrije istupala na šovinističkoj osnovi, veličali srpstvo i omalovažavali muslimanski narod, te nagovarali pojedince da se iseljavaju u Vojvodinu.*⁹³ Praksa, u kojoj su Srbi iz sela poput Prkosa, Vrtoča, Velikog i Malog Stjenjana, Rajinovaca i okolnih sela Kulen- Vakufa ekshumirali posmrtno ostatke stradalih i premještali ih na seoska groblja, predstavljala je važan čin lokalnog sjećanja.⁹⁴ Iako obilježavanje grobova religijskim simbolima nije bilo u skladu s ideološkim načelima komunističkog režima, takva praksa postala je uobičajena u mnogim selima Bihaćke krajine. Do kraja 1972. godine, na području opštine Bihać, više od 200 *palih boraca* i žrtava fašističkog terora bilo je sahranjeno na vjerskim grobljima.⁹⁵ Ovakva praksa djelovala je kao faktor koji je dodatno fragmentirao kulturu sjećanja i usporavao institucionalizirani proces komemoriranja žrtava fašističkog terora. U jednom izvještaju iz 1961. godine navodi se kako se na području Bосanskog Petrovca i Krnjeuše još uvijek nalazio veliki broj jama i vrtača koje su bile neuređene, a u kojima se nalazilo nekoliko hiljada žrtava fašističkog terora.⁹⁶

Pored pojedinaca, vjerske institucije – crkve, džamije, ali i pojedinci povezani s njima, također su nerijetko preuzimali aktivnu ulogu u oblikovanju i provođenju

⁹² AUSK, SKSKJB, Kut. bez broja, Izvještaj-Vojni odsjek Bihać od 26.9.1948. godine, 3.

⁹³ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine 7.

⁹⁴ Bergholz 2010, 252–253.

⁹⁵ MUSK, SO NOB-a, Kut. 2, fas. bez broja, Odjeljenje za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa, Informacija i analiza o akcijama za uređenje grobalja i grobova Jugoslavenskih boraca NOR-a i ŽFT-a na području SO-e Bihać, od 24.11.1972. godine, 1.

⁹⁶ AJ, SUBNOR-SO, Kut. 25, Dok. br. 120, Zaključci Izvršnog odbora Glavnog odbora Saveza boraca i Republičkog odbora SRVI, 33.

memorijalnih praksi, utičući na narative sjećanja i simboličke okvire komemoracije. U poslijeratnom periodu, vjerske institucije često su bile ideološki opozicione novoj komunističkoj vlasti. Pravoslavni crkveni odbor u Bihaću, primjerice, bio je sastavljen od pojedinaca bliskih *velikosrpskim idejama*, što je postalo vidljivo i u reakcijama na slučajeve procesuiranja ratnih zločinaca, poput osuđivanja mještana zbog pružanja utočišta pripadniku ustaškog pokreta.⁹⁷ Slično tome, katoličko svećenstvo u Bihaću, bilo je poznato po ratnim antikomunističkim stavovima, zadržalo je veze s ustaškom emigracijom i nakon rata.⁹⁸ U širem kontekstu, komunistički režim u Srbiji, Srpsku pravoslavnu crkvu, doživljavao je kao bastion četničke ideologije i monarhističkog naslijeđa iz međuratne Jugoslavije.⁹⁹ Događaj iz 1952. godine, kada je Crkveni odbor u Pritoci, naselju pokraj Bihaća, spriječio Sreski komitet u namjeri da postavi spomen-ploču u znak sjećanja na mještane koji su 1941. godine mučeni u mjesnoj crkvi, a potom ubijeni na Garavicama, jasno pokazuje koliki je autoritet vjerskih struktura mogao biti u poslijeratnom društvu.¹⁰⁰ Odbijanje komemoracije u prostoru pod jurisdikcijom crkve ukazuje na činjenicu da je utjecaj vjerskih institucija, u određenim slučajevima, nadilazio čak i utjecaj partijske vlasti na lokalnom nivou.

Istovremeno, dok je trajala memorijalizacija srpskih civilnih žrtava tokom ratnih godina, a koje je SBNOR provodio duž putne komunikacije Bihać – Bosanski Petrovac, nešto intenzivnije trajala je komemoracija partizanskih ratnih podviga i palih boraca na ovom pravcu.¹⁰¹ Već početkom 1950-ih godina, SBNOR je započeo sistematsko mapiranje lokaliteta značajnih za narodnooslobodilačku borbu. Tokom 1950-ih godina u Bihaću i Bosanskom Petrovcu podignuto je na desetine spomen ploča i spomenika posvećenih partizanskoj borbi.¹⁰² Ujedno,

⁹⁷ AUSK, SKSKJB, Kut. bez broja, Političko stanje i rad masovnih organizacija, 8.

⁹⁸ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Analiza, metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, na području sreza Bihać, od 6.7.1961. godine, 12 i 20.

⁹⁹ Bergholz 2020, 88.

¹⁰⁰ AUSK, SKSKJB, Kut. bez broja, Analiza o djelovanju klera na srezu bihaćkom od 20.4.1950. godine, 1.

¹⁰¹ Tokom kasnih 1940-ih i većeg dijela 1950-ih, SBNOR je kao vodeća organizacija u procesu obilježavanja ratne prošlosti u Bosni i Hercegovini prioritarno usmjerio aktivnosti na identifikaciju i ponovno sahranjivanje partizanskih boraca, uz podizanje nadgrobnih i spomen-obilježja. U zvaničnoj kulturi sjećanja postojala je jasno izražena hijerarhija u kojoj su *pali borci* bili u vrhu prioriteta sjećanja, rame uz rame s preživjelim borcima. Drugu grupu, kako piše njemačka historičarka Heike Karge sačinjavala je *mnogo heterogenija grupa*, koja je podrazumijevala *sve nastradale i poginule u ratu bez puške u ruci* klasificirane kao žrtve fašističkog terora. Karge 2014, 29–65.

¹⁰² AJ, SUBNOR-SO, Kut. 25, Dok. br. 403/59, Izvještaj o radu i problemima Organizacije saveza boraca NOR-a Sreza Bihać od 26.2.1960. godine, 11–13.

to je značilo i obilježavanje mjesta na cesti koja je povezivala ova dva grada. Nekada su takvi primjeri bili toliko trivijalni. Jedan takav primjer predstavlja postavljanje spomen-ploče u selu Vrtoče 1951. godine, kojom je obilježen događaj iz 1941. – zapljena prvog topa od strane partizanskih jedinica.¹⁰³ Ovaj čin nije imao samo komemorativnu funkciju, već je bio i dio šireg pokušaja konstruiranja narativa otpora i herojstva, kojim se reafirmisala legitimnost antifašističkog naslijeđa unutar lokalne kolektivne memorije. U prvoj polovini 1950-ih i tokom 1960-ih godina obilježena su još neka mjesta i događaji čiji se narativi vezuju uz vojne podvige tokom Drugog svjetskog rata. U Vođenici pored Krnjeuše podignuta je spomen ploča *palim borcima*, isto je učinjeno i u Velikom Cvjetniću, Smoljanima, Zdeninom Dolu i Reveniku.¹⁰⁴ Do početka 1970-ih godina na putu koji se sada simbolično zvao *Put AVNOJ-a* obilježena je većina mjesta koja su bila posvećena ratnim podvizima jedinica, *palim borcima* ili pojedincima.¹⁰⁵ Na saobraćajnoj dionici između Bihaća i Bosanskog Petrovca tokom 1960-ih i početkom 1970-ih godina u najvećoj mjeri je realizirana komemoracija kategorije *palih boraca*. Takvi memorijalni poduhvati nisu bili ograničeni isključivo na ovu trasu, već su bili dio šireg obrasca obilježavanja u cijeloj Bihačkoj regiji. Uz već prisutne spomenike, u tom periodu otkriveni su značajni memorijali u Bravskom i Koluniću 1964. godine,¹⁰⁶ Bosanskom Petrovcu¹⁰⁷ i Bihaću¹⁰⁸ 1963. godine. S početkom 1970-ih dolazi do sve izraženije pojave integriranog komemoriranja, u kojem se žrtve fašističkog terora i *pali borci* sve češće zajedno obilježavaju u okviru jedinstvenih spomeničkih cjelina.¹⁰⁹

¹⁰³ AJ, SUBNOR-SO, Kut. 25, Dok. br. 403/59, Izvještaj o radu i problemima Organizacije saveza boraca NOR-a Sreza Bihać od 26.2.1960. godine, 13.

¹⁰⁴ AJ, SUBNOR-SO, Kut. 25, Dok. br. 403/59, Izvještaj o radu i problemima Organizacije saveza boraca NOR-a Sreza Bihać od 26.2.1960. godine, 12–13.

¹⁰⁵ MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 48, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 53, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 50, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 43, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 51, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 7, fas. 54, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 5, fas. 39, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1.

¹⁰⁶ Latinović; Mutić. "Otkriveni spomenik palim borcima u selu Koluniću" *Krajina* 281, 30.7.1964, 1.

¹⁰⁷ "Otkriven spomenik palim borcima u Bosanskom Petrovcu", *Krajina* 237, 3.10.1963, 2.

¹⁰⁸ Mulić. "Otvoreno Partizansko groblje u Bihaću" *Krajina* 230, 1.8.1963, 2.

¹⁰⁹ "Održane trodnevne svečanosti", *Krajina* 913, 1.6.1979, 1.

Kultura sjećanja na putu AVNOJ-a: Mjesta tišine

Poljski historičar Jerzy Jedlicki piše da je historija 20. stoljeća Istočne Evrope, što se može primijeniti i na jugoslavenski prostor, savršena laboratorija za posmatranje kako istinska ili prividna sjećanja na prošlost mogu pogoršati trenutne sukobe i kako se sama sjećanja mijenjaju u tom procesu.¹¹⁰ Ova teza pomaže objasniti zašto selektivna komemoracija u poslijeratnoj Jugoslaviji nije bila neutralna, već je reflektirala i reprodukovala etničke i političke tenzije. Pitanje selektivnosti (ne)komemoriranja žrtava iz Drugog svjetskog rata, već je djelimično otvoreno u historiografiji kada je u pitanju ovaj region. Kako je ranije spomenuto, tokom prethodnih godina kanadski historičar Max Bergholz uveliko je opisao pitanje (ne)komemoriranja muslimanskih žrtava u Kulen-Vakufu.¹¹¹ Međutim, šta je bilo s drugim mjestima poput Vrtoča i Krnjeuše, gdje su stradali Hrvati, ili sa Jevrejima koji su u ljeto 1941. godine upravo prošli *Putem AVNOJ-a* u izgnanstvo? Pored toga, postavlja se pitanje kakvi su narativi pratili izgradnju spomenika u ovim mjestima uz sami *Put AVNOJ-a*? Tišina u (ne)komemoriranju muslimanskih žrtava u Kulen-Vakufu, odvijala se i u drugim mjestima udaljenim svega nekoliko kilometara od ovog mjesta. Ranije spomenuti zločini u Krnjeuši i Vrtoču tokom 1941. godine, zahtijevali su od komunističkih vlasti da iznađu kompromisno rješenje u ovim mjestima. Na udaljenosti od svega 11 kilometara od Vrtoča, do mjesta na kojem su ubijeni Hrvati i katolički župnik Krešimir Barišić 1941. godine, do spomenika u Krnjeuši posvećenog žrtvama fašističkog terora, nalaze se tri spomenika. Međutim, vrijeme njihovog podizanja i narativi koji su ih pratili, ukazuju na to da su ovi spomenici bez međusobne simboličke ili narativne povezanosti, iako se odnose na događaje koji su sadržajno i prostorno duboko povezani.

Kada se u oktobru 1966. godine, u Krnjeuši okupilo oko 5.000 mještana i stanovnika iz okolnih sela, Risovca, Vranovine, Lastve i drugih mjesta, kako bi prisustvovali svečanom otkrivanju spomenika posvećenog stradanju 418 žrtava iz Krnjeuše i okolnog područja, mahom srpske nacionalnosti, ubijenih u periodu od 1941. do 1945. godine, ništa nije ukazivalo da je u ovom mjestu nekoliko decenija ranije stradalo i nekoliko stotina Hrvata. Od ukupno pet spomenika podignutih tog dana, dva su bila direktno posvećena žrtvama iz 1941. i 1942. godine, svjedočeći o brutalnosti fašističkog terora u tim prvim godinama rata.

¹¹⁰ Jedlicki 1999, 226.

¹¹¹ Bergholz 2011, *passim*; Bergholz 2018, *passim*; Bergholz 2024, *passim*.

Na svečanosti je govorio general-major Ljubiša Ćurkuz, evocirajući herojske dane ustanka i slaveći *nevino prolivenu krv* kao simbol žrtve koja treba da podsjeća na *bratstvo i jedinstvo* svih naroda Jugoslavije.¹¹² Njegov govor bio je oblikovan u duhu službenog narativa epohe, usmjeren ka afirmaciji zajedničkog otpora i izgradnji socijalističke budućnosti. Međutim, u toj pažljivo konstruisanoj retorici ostalo je prešućeno ono što se u kolektivnoj svijesti dobro znalo, da su pojedini ustanici iz Krnjeuše, čija su imena možda i uklesana na spomenik otkriven toga dana, bili direktno uključeni u zločine nad hrvatskim civilima u istom selu, svega 1.500 metara od mjesta održavanja komemoracije. Ta šutnja nije bila slučajna, ona je predstavljala svojevrsni kompromis između sjećanja i zaborava, između ideološke potrebe za jedinstvom i stvarnosti u kojoj su granice između žrtve i počinioca bile mnogo složenije. Nekoliko godina nakon ceremonije u Krnjeuši, tačnije 1971. godine, na isti dan u selima Vrtoče, Prkosi i Brestovo otkriveni su spomenici posvećeni žrtvama fašističkog terora i palim borcima, s uklesanim imenima stradalih mještana. Spomenik u Vrtoču predstavljao je nastavak lokalnih inicijativa usmjerenih ka komemoraciji ratnih stradanja i učvršćivanju narativa otpora. U augustu 1989. godine, prilikom otkrivanja novog spomen-obilježja u Vrtoču, među onima koji su svečano podigli zavjesu nad kamenom sjećanja bio je i Nikica Pilipović, partizanski veteran i nekadašnji pripadnik Vrtočke čete.¹¹³ Malo ko među okupljenima tada je spomenuo, ili želio da spomene, da je upravo ta četa, čiji je Pilipović bio član, u ljeto 1941. godine učestvovala u ubistvima kulenvakufskih muslimana, kao i u zločinima nad Hrvatima u Krnjeuši i Vrtoču. Šta je Pilipović tog dana rekao prisutnima ostalo je nepoznato. Međutim, u svojim ranijim zapisima objavljenim u ediciji *Bosanski Petrovac u NOB-u*, ostavio je trag o načinu na koji je birao da se sjeća – i šta je odlučio da zaboravi. Za *kulenvakufsku akciju* priznao je da je *ostala poznata i po svojoj drugoj i vrlo negativnoj i nemiloj strani /.../, paljenju i pljački, kao i osveti /.../*¹¹⁴, ali kada govori o napadu na Vrtoče, njegov ton postaje blag: *Zahvaljujući trezvenosti i razumu većine, toga dana, osim Zavornja i Marije, niko nije strijeljan, ni maltretiran. Uprkos priznanju da su pojedinci, kojima su ustaše otjerale i ubile brata, oca ili sina, bili spremni na osvetu nad bratom, sinom ili ocem onih koji su to činili*, Pilipović ne spominje kasapljenja, niti brutalna ubistva koja su

¹¹² Mutić. "Obavezni smo da razvijamo osjećanje poštovanja prema našoj slavnoj prošlosti" *Krajina* 385–386, 29. 10.1966, 1–2.

¹¹³ Jakovljević. "Samo jedinstveni iz krize" *Krajina* 1442, 4.8.1989, 4.

¹¹⁴ Pilipović 1964, 871.

tog dana obilježila Vrtoče.¹¹⁵ Njegova šutnja o tim događajima govori jednako snažno kao i riječi koje je odabrao da zapiše, jer u njegovom sjećanju, mjesta za hrvatske žrtve jednostavno nije bilo. Ovakva šutnja nije bila izuzetak koja se odnosila samo na Vrtoče i Krnjeušu. Bez spomenika su bile i muslimanske žrtve iz sela Lipa. Ovakva šutnja samo je reprezentan primjer onoga što tvrdi njemački historičar Wolfgang Hoepken da je partizansko nasilje i patnja njihovih žrtava bila tabu tema isključena iz zvanične kulture sjećanja.¹¹⁶ Svakako da se u ovom slučaju ne može govoriti o načelnom partizanskom zločinu, s obzirom da je zločin uglavnom počinjen od ideološki šarolike ustaničke skupine, međutim kako je već napisano, neki komunisti su ipak učestvovali u akciji na Vrtoče i Krnjeušu. Ova činjenica je bila dovoljna da se napravi izolacija između zvaničnog sjećanja i stradalih.

Između dva monumentalna simbola komemoracije, onog u Krnjeuši i drugog u Vrtoču, nalazilo se treće mjesto, nijemo i neobilježeno: livada na kojoj su 1941. godine ubijene stotine Hrvata. Bez ploče i natpisa, to prazno mjesto, zadržano i zaboravljeno, ukazivalo je da istinsko jedinstvo nije moguće bez jednakog pijeteta prema svakoj žrtvi. Godine 2017, nakon punih 76 godina šutnje, u nadomak Krnjeuše obnovljen je i blagoslovljen križ na mjestu nekadašnjeg katoličkog groblja i postavljena spomen ploča, gdje su ustanici u augustu 1941. godine ubili 232 katolika, među kojima i župnika Krešimira Barišića. Pri tom, osim što hrvatske žrtve nisu imale spomenika, narodni heroj Milan Zorić tvrdio je da su svi ustaški zločini upravo imali Barišićev blagoslov, iako za to nije imao pouzdanih historijskih izvora.¹¹⁷ Do tada, ovo mjesto, uništeno i zaboravljeno još tokom rata, nije nosilo nikakvo obilježje koje bi podsjećalo na stradanje lokalnog hrvatskog stanovništva. Komemoracija je bila duboko simbolična: uz postavljanje spomen-ploče, tadašnji banjalučki biskup Franjo Komarica poručio je okupljenima: *Nemate pravo zaboraviti svoju povijest i mučenike. Ne radi osvete, nego zato da budete mirotvorci, da biste mogli ljubiti poput njih.*¹¹⁸ Za razliku od politički motivisanih spomenika, ovaj čin nije tražio osvetu niti ideološku mobilizaciju, već dostojanstveno mjesto u sjećanju za one koji su decenijama bili izbrisani iz kolektivne memorije. Međutim, iako je samo 1500 koraka dalje još 1966. podignut spomenik žrtvama fašističkog terora, pretežno Srbima, dvije

¹¹⁵ Pilipović 1974, 559.

¹¹⁶ Hoepken 1999, 198.

¹¹⁷ Zorić 1984, 120; Bergholz 2018, 172.

¹¹⁸ "Biskup Komarica blagoslovio spomen-križ", *Krajina* 1112, 18.8.2017, 8-9.

memorijalne tačke ostaju potpuno nepovezane. Ni biskup Komarica, niti general Ljubiša Ćurkuz, koji je govorio prilikom otkrivanja spomenika 1966. godine, nisu spomenuli uzajamna stradanja niti dublji kontekst nasilja koji je obilježio 1941. godinu. Spomenici govore o žrtvama, ali samo o *svojima*. Nema natpisa, simbola niti riječi koje bi prizvale složenost događaja, uzročno-posljedične veze ili međusobne traume. Za posmatrača bez predznanja, riječ je o dva odvojena svijeta, bez ikakve međusobne veze. Međutim, historija ih čvrsto povezuje: srpske žrtve pale su od ustaških ruku, u čijim su redovima bili i Hrvati, dok su hrvatske civile, kao što su oni iz Krnjeuše, potom ubili ustanici, među kojima su dominirali Srbi. Umjesto zajedničkog pamćenja i suočavanja, oblikovala se tišina između dva spomenika. Umjesto dijaloga – fragmentacija.

Narativ o zaboravljanju pojedinih događaja iz perioda Drugog svjetskog rata, koje su lokalne komunističke vlasti aktivno promovirale s navodnom terapeutskom namjerom, u cilju pomirenja i društvene kohezije, u praksi se pokazao kao selektivan i neujednačen. Ova politika zaborava, koja korespondira s Goetheovim Faustom i njegovim riječima: *ne diraj prošlost, ne pominji ko je kriv*, trebala je poslužiti kao mehanizam za prevazilaženje ratnih trauma i podjela unutar zajednice.¹¹⁹ Ipak, proces *terapeutskog zaborava* nailazio je na ozbiljne prepreke, prvenstveno zbog njegove asimetrične primjene. Na prostoru Bihaćke krajine, poslijeratno obilježavanje stradanja reflektovalo je ideološki i etnonacionalno obojene pristupe kulturi sjećanja. Dok su mnoga mjesta stradanja obilježena spomen-obilježjima, lokaliteti na kojima su tokom rata stradali pripadnici muslimanskog i hrvatskog stanovništva, poput Kulen-Vakufa, Krnjeuše, Vrtoča i Lipe – ostajali su sistematski neobilježeni i historiografski marginalizirani.

¹¹⁹ O pojmu terapeutskog zaboravljanja, koje je naročito bilo prisutno u evropskim društvima nakon Prvog i Drugog svjetskog rata, vidjeti u: Osten 2005, 34–35.

Slika 1. Katoličko groblje *Kod križa* u Krnjeuši. Spomenik podignut 2017. godine posvećene stradalom župniku Krešimiru Barišiću i njegovim župljanima. (Snimio D. Dupanović)

Na taj način, tzv. zaborav je nerijetko bio primjenjivan selektivno, čime su patnje i gubici određenih etničkih grupa ostajali izvan zvaničnog narativa. Vlasti su, očigledno, računale na spontano kolektivno zaboravljanje unutar porodica čiji su članovi stradali od strane partizanskih i ustaničkih jedinica, dominantno srpskog etničkog porijekla. Međutim, takva kalkulacija zanemarila je duboku i trajnu bol tih zajednica, koja se, uprkos institucionalnom pritisku na zaborav, nije mogla izbrisati. U tom kontekstu, aktuelne su riječi Friedricha Nietzschea da čovjek nastoji nešto da utuvi u glavu da bi mu to ostalo u pamćenju, ali u stvarnosti *u pamćenju je ostajalo ono što nije prestajalo da boli*.¹²⁰

Pojedina arhivska vrela svjedoče da takvi događaji nisu mogli biti zaboravljivi i da su etničke podjele u poslijeratnom razdoblju često rezultirale sukobima, naročito u višenacionalnim sredinama. Tako je, prema jednom izvještaju, *grupa pijanih seljaka iz Smoljana /.../ izazvala tuču sa grupom muslimana u gradu /.../ na šovinističkoj osnovi, pri čemu je u gužvi došlo do povrede sa staklom jednog*

¹²⁰ Kako ukazuje Manfred Osten, ovakvo sjećanje je ništa drugo do ono što je *Vajnrh definisao kao naloženo sjećanje*. Osten 2005, 44 i 50.

muslimana.¹²¹ Dodatnu tenziju unosili su pojedinci koji su se, nakon izdržavanja zatvorskih kazni za zločine iz 1941. i 1942. godine, vraćali u svoja sela. U jednom izvještaju navodi se da su *pojedini* Srbi nezadovoljni što se neki od muslimana puštaju iz zatvora govoreći: *Eto puštaju ustaše, a da je to Srbin učinio, s njim bi se drugačije odigralo*.¹²² Psiholog Robert Enright, istražujući oprost kod Jevreja preživjelih nacističke logore, zaključio je da su kod nekih, s protokom vremena, bolna sjećanja postajala sve intenzivnija, a osjećaj ljutnje rastao.¹²³ Slične emocionalne dinamike bile su prisutne i u Bihaćkoj krajini. Prijeteće riječi Nikole Cvjetićanina, izrečene u gostionici u Ripču: *Budem li ja živ, ja ću osvetiti svoje roditelje... Molim boga da mi neko od Turaka bilo šta kaže...*,¹²⁴ ilustriraju duboko ukorijenjenu potrebu za osvetom, ali i izostanak procesa oprosta, ni 20 godina nakon završetka rata. Hannah Arendt ističe da su pojedinci kojima nije bilo oprašteno *vječne žrtve posljedica svojih djela*.¹²⁵ U tom smislu, podsjećanja na zločine, bilo kroz lična sjećanja ili javna obilježja, nisu doprinosila kolektivnom iscjeljenju, već su često djelovala kao podražaji koji su produžavali tenzije. U skladu s tim, austrijski esejist Robert Musil piše da spomenici, iako građeni u čast žrtava, paradoksalno mogu postati *izvor narušavanja mira*.¹²⁶ Stigmatizacija cijelih etničkih zajednica kao *Turaka, Vlaha, ustaša i četnika* bila je duboko ukorijenjena i, iako donekle kontrolisana od strane komunista, često je kulminirala onim što se nazivalo šovinističkim ispadima, posebno u kafanama, na skupovima i sijelima. Psovanje *turske* ili *vlaške* majke, uobičajeno tokom rata, zadržalo se i u poslijeratnom periodu, naročito u seoskim sredinama.¹²⁷ Ipak, ovakvi incidenti, iako česti, nisu uvijek rezultirali kolektivnom osudom cijelih naroda. Pamćenje zločina i trauma bilo je uveliko oblikovano generacijskim identitetima. Aleida Assmann govori o širem horizontu generacijskog pamćenja, dok

¹²¹ AUSK, SKSKJB, Kut. 175, Informacija u vezi zaključaka sa sastanka u Sreskom komitetu SK-a Bihać održanog dana 21.8.1959. godine, 1.

¹²² AUSK, SKSKJB, Kut. 164, Pojave šovinizma-Sreskom komitetu SKJ Bihać od 28.12.1958. godine, 1.

¹²³ Enright 1991, 142.

¹²⁴ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine, 6.

¹²⁵ O pitanju ireverzibilnosti i moći opraštanja pojedincima za njihova nedjela više u: Arendt 1998, 233-243.

¹²⁶ Rober Musil pretpostavlja da spomenici mogu da naruše mir, da postanu politički neprihvatljivi i predmet društvenih skandala i sporova. Asman 2018, 74.

¹²⁷ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Analiza, metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mlado-muslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, na području sreza Bihać, od 6.7.1961. godine, 15.

Martin Conway zaključuje da *jednom formiran generacijski identitet, više se ne može promijeniti*,¹²⁸ što dodatno objašnjava dugotrajan karakter međunacionalnih napetosti u ovom prostoru. Navedeni primjeri svjedoče da oni koji i nisu imali spomenike su i dalje bili u sjećanju pripadnika svoje vlastite etničke i nacionalne zajednice. Međutim, pojedine zajednice poput bihaćkih Jevreja koji su u ljeto 1941. godine prognani iz grada *Putem AVNOJ-a* i potom smješteni u logor u selu Bukovača nisu imali nikakvu artikulaciju sjećanja. Pored nepostojanja bilo kakvog spomen obilježja o njihovom stradanju, odsustvo historijskih izvora koji bi barem donekle svjedočili o tome da su nakon rata preživjeli Jevreji govorili o stradalima, jasno ukazuje kakva je tišina prevladavala u ovom slučaju. Sve što je ostalo od ove male zajednice u Bihaću nakon Drugog svjetskog rata bilo je zapušteno mjesno jevrejsko groblje¹²⁹ i izbljedjeli natpis na staroj zgradi u Bihaću da se na tom mjestu nekada nalazila trgovina mješovite robe Arona Kavezona.

Većina spomenika izgrađenih u poslijeratnoj Jugoslaviji ipak nije ispunila svoju primarnu funkciju koji su prema riječima Aleksandra Rankovića na Drugom kongresu SUBNOR-a, trebali da: *Svjedoče, opominjući mlade naraštaje na teškoće i veličinu slavni dana borbe*.¹³⁰ Praksa je često pokazivala suprotno. Umjesto univerzalnih simbola zajedništva, mnogi od tih spomenika postajali su podsjetnici na ideološki isključiv narativ, u kojem nisu sve žrtve imale pravo na sjećanje.

Ishod: novi rat, žrtve i sjećanja

Slabljenje i pad komunističkog režima u zemljama Istočnog bloka 1989. godine, kao i otvaranje sovjetskih arhiva 1990-ih doveli su do značajnije revizije važećih narativa. Istovremeno to je značilo i promjenu odnosa prema do tad podignutim spomenicima i spomen pločama, koje su brisane i ponovo ispisivane.¹³¹ U pojedinim državama poput Poljske, nove knjige popute one poljskog historičara Jana Grossa, *Susjedi: Uništenje jevrejske zajednice u Jedwabnu, Poljska*, izdane 2000. godine izazvala je burne reakcije u javnosti. Djelo je, u potresnim detaljima, prikazalo mučenja i ubistva Jevreja koje su počinili njihovi poljski susjedi. Susjedi su pokrenuli duboku i prijelomnu raspravu o poljsko-jevrejskim odnosima, izazivajući kolektivno preispitivanje uloge Poljaka u

¹²⁸ Asman 2011, 26.

¹²⁹ Dervišević. "Mrtvo groblje", *Krajina* 1511, 1.2.1991, 4.

¹³⁰ "O spomenicima narodnooslobodilačkoj borbi" *Crvena zvezda* 27, 15.8.1952, 2.

¹³¹ Zubrzycki; Wozny 2020, 182.

Holokaustu. Taj događaj prouzrokovao je tako snažan poremećaj u kulturi sjećanja da se s punim pravom može govoriti o *Poljskoj prije i poslije Grossa*.¹³²

Međutim, za razliku od primjera iz Poljske u Bihaćkoj krajini, narativi o stradanju, osveti i međuetničkim tenzijama bio je duboko ukorijenjeni kod etničkih i nacionalnih zajednica Bihaća i njegove okoline i prije pada komunističkog režima. Krajem 1980-ih godina događaji iz 1941. i 1942. godine bili su samo dodatno sveprisutni u javnim narativima. Iako u Krnjeuši i Vrtoču nije bilo spomenika ubijenim Hrvatima, niti muslimanima u Kulen-Vakufu i Lipi, narativ o njihovom stradanju snažno se zadržao unutar četiri zida. Njihov revolt često je iznošen i javno. Takav jedan slučaj desio se u oktobru 1972. godine, kada je historičar *Regionalnog muzeja Pounja u Bihaću*, Zdravko Dizdar, objavio jedan tekst u lokalnim novinama *Krajina* pod nazivom *O doprinosu mjesta Kulen Vakuf NOB-i* opisujući ovaj gradić kao *glavno uporište ustaške vlasti*. Ovaj članak izazvao je reakciju trojice Kulenvakufčana, Dede Ajdinovića, Esada i Hamdije Bibanovića, koji su u *Krajini* objavili članak u kojem su pored navođenja primjera u kojima su muslimani pomagali Srbima da izbjegnu ustaški teror 1941. godine, na kraju članka zaključili da bi Kulen-Vakuf sigurno dao mnogo više boraca u Narodnooslobodilačkom ratu *da četnici nisu pobili oko pola njegovog stanovništva*. Pod ovim ubistvima Ajdinović i Bibanovići aludirali su na ustaničke zločine iz septembra 1941. godine nad muslimanima, koji nikada nisu dobili adekvatan spomenik.¹³³ Spomenici iz ranijih godina, kako to opisuju neki historijski izvori iz 1980-ih godina, nisu odbacili svoju *terapeutsku funkciju*. U izvještaju Opštinskog komiteta SK Bihać iz 1988. godine zabilježeno je da je u selu Ripač, koje je još od 1941. godine bilo opterećeno međunacionalnim sukobima, *značajno porastao broj stradanja pripadnika jedne nacije*, što su pojedinci okvalifikovali kao *početak istrebljenja jednog naroda*.¹³⁴ Narativ samoviktimizacije i potrebe za osvetom, već ranije primjetan u događajima u Lohovu i Ripču, kao što je slučaj spomenutog slučaja Nikole Cvjetićanina, izrečene u gostionici u Ripču ponovo je dominirao u javnom i privatnom diskursu.¹³⁵ Posebno zabrinjavajuće bilo je

¹³² Zubrzycki; Wozny 2020, 182; O događajima u Jedwabenu tokom i komemoriranju žrtava, više u: Zubrzycki 2013, 95–115.

¹³³ Vidjet npr. Bibanović; Ajdinović; Bibanović. "Još jednom o doprinosu Kulen-Vakufa u NOB-i" *Krajina* 576, 20.10.1972, 3.

¹³⁴ Zulić. "Jedinstvo potrebnije nego ikad" *Krajina* 1396, 16.9.1988, 4.

¹³⁵ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine, 5–6.

što su krajem 1980-ih, za razliku od ranijih decenija, političke institucije imale sve manju mogućnost da drže ovakve tenzije pod kontrolom. Premda zbog nedostatka izvora nije moguće rekonstruisati tačne razmjere nasilja, jasno je da je percepcija *istrebljenja* bila povezana s kolektivnim sjećanjem na događaje iz 1941. i 1942. godine, kada su u Ripču zabilježena masovna međuetnička ubistva.¹³⁶ I dok je tek nekolicini članova Opštinskog komiteta SK Bihać istinski bilo stalo do ideala zajedničke borbe i autoriteta Josipa Broza Tita, većina društva bila je zahvaćena sve snažnijim nacionalizmima, potaknutim krizom na Kosovu i urušavanjem jugoslavenskog političkog poretka. Tako je u partijskim saopštenjima Bihaća još uvijek odjekivala retorika *avnojskog grada* i *neraskidivog bratstva i jedinstva*, no stvarnost je pokazivala suprotno.¹³⁷ Simboličan primjer društvene erozije jeste i slučaj iz januara 1990. godine, kada je u Drvaru izvršena provala u Muzej 25. maj, iz kojeg su otuđeni nacistički šljemovi s kukastim križevima. Novinar lista *Krajina* tada je postavio retoričko pitanje: *Kome treba nacistički šljem?*, čudeći se da se u *gradu bogate povijesne prošlosti, gradu heroju* mogla dogoditi ovakva krađa, jer je *prije pola stoljeća gotovo pola tog grada izginulo čuvajući Tita i Vrhovni štab*.¹³⁸

Političko prestrukturiranje, obilježeno pojavom novih stranaka 1990. godine – Stranke demokratske akcije (SDA), Srpske demokratske stranke (SDS) i Hrvatske demokratske zajednice (HDZ),¹³⁹ donijelo je otvoreno suočavanje s prošlošću, ali često na selektivan i instrumentalizovan način. Kako na jednom mjestu piše francuski historičar Jacques Le Goff, da su političke elite uvijek odlučivale ko će govoriti, a ko šutjeti,¹⁴⁰ stvaranjem višestranačkog sistema, pored komunista su se pojavile i druge skupine, koje nisu više mogle biti kontrolisane od komunista kao i ranijih godina. Te nove skupine su odlučivale ko će govoriti i u kojem momentu, još važnije od tog čina bilo je pitanje o čemu će se govoriti – jer sjećanje i historija postali su glavna osovina njihovog javnog diskursa. U takvim procesima kako piše kinesko-američki politolog Zheng Wang kolektivno sjećanje uglavnom je služilo kao sredstvo koje povezuju grupu ljudi, dok historija služi kao osnovna sirovina za konstruisanje etniciteta. Odnosno u takvim

¹³⁶ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine, 5–6.

¹³⁷ "Biščani ogorčeni", *Krajina* 1397, 23.9.1988, 4.

¹³⁸ Ramić. "Kome treba nacistički šljem" *Krajina* 1458, 26.1.1990, 4.

¹³⁹ Bojić 2001, 278–281.

¹⁴⁰ Le Goff 1992, 59–60.

prilikama politički lideri često koriste historijsko pamćenje kako bi ojačali vlastitu legitimnost te podsticali nacionalistički duh i mobilizirali masovnu podršku za društvene sukobe.¹⁴¹ Pored toga, takva historijska pamćenja često su prožimana mitovima kreiranim upravo od strane političkih elita. Ti mitovi koji su stvarani po planu, bili su upravo onakvi kako njemački filozof Ernst Cassirer opisuje nastale mitove u 20. stoljeću, ovi mitovi nisu rasli slobodno, oni nisu bili divlji plodovi bujne mašte, nego su stvoreni od vrlo vještih i lukavih majstora.¹⁴²

Te nove političke elite, ne samo da su sada mogle govoriti, nego su i javno počele govoriti o dešavanjima iz prošlosti, uglavnom o događajima iz Drugog svjetskog rata, i to na onaj način kako su one htjele. U septembru 1990. godine, SDA je u Kulen-Vakufu, mjestu gdje su ustanici 1941. godine počinili masakr nad muslimanima, organizovala klanjanje dženaze žrtvama, ali i polaganje vijenca na ruševine pravoslavne crkve ubijenim Srbima u znak nacionalnog pomirenja, izražavajući na taj način toleranciju i prema žrtvama iz druge etničke zajednice.¹⁴³ Međutim, gotovo istovremeno, u selu Pritoka, SDS je organizovala skup na kojem su vijenci polagani na spomenike srpskim žrtvama iz 1941. i 1942. godine u Zabarama kod Ripča i Pritoci, uz retoriku snažnog nacionalizma. Milan Dragosavac, govoreći o *sveprisutnoj mržnji prema Srbima*, pozdravljao je i druge narode, ali je istovremeno oživljavao ratne narative. Njegov kolega Vinko Stupar otišao je korak dalje, tvrdeći da je *Josip Broz Tito nanio srpskom narodu više zla nego Turci za pet stotina godina*. Jedan od govornika je pokazujući na porušenu pravoslavnu crkvu pored koje se održavao skup, a napravljenu na zemlji koju je Srbima još u 19. stoljeću darovao musliman Mehmed-beg Ljubušak, okupljenima rekao: Četrdeset i pet godina su vam branili da obnovite bogomolju pred kojom sada stojimo. Krenite u njeno obnavljanje, pa ako vas neko spriječi podignite barikade i držite ih sve dotle dok ne završite radove.¹⁴⁴ Primjer iz Pritoke snažno potvrđuje tezu vijetnamsko-američkog esejiste Viet Thanh Nguyena da je pamćenje strateški resurs moći te da se ratovi ne vode samo oružjem nego i discipliniranjem sjećanja i institucionaliziranim zaboravom. Nacije nastoje monopolizirati oba procesa, namećući građanima da pamte *svoje* i potiskuju *tude*, kako bi proizvele nacionalistički duh i reproducirale strukturalnu logiku sukoba

¹⁴¹ Wang 2012, 21–26.

¹⁴² Cassirer 1946, 282.

¹⁴³ "U znak nacionalnog pomirenja" *Krajina* 1492, 21.9.1990, 1.

¹⁴⁴ Saračević. "Promocija krajiške države" *Krajina* 1492, 21.9.1990, 3; Kovačević, Mrković 1890, 330.

unutar etničkih, rasnih i religijskih zajednica.¹⁴⁵ Za ovakvo pamćenje bi se moglo kazati da predstavlja reprezentativan primjer onoga što Knutsen naziva *adverzarijalnom šutnjom* kojom političari pamte samo negativnu ulogu svojih protivnika u historiji, pri tom uklanjajući historiju koja nepovoljno govori o vlastitom slučaju ili ideologiji.¹⁴⁶ U tom procesu, vrlo važnu ulogu imale su i predrasude koje su bile čvrsto utemeljene među Srbima naspram druge dvije zajednice – Hrvate i muslimane. Ove predrasude koje su teško napuštale zajednicu, bile su, kako predrasude definiše Klaus Rot *osnov za nastanak afektivnih klišea o neprijatelju* uvijek dovoljno spremne da podstaknu *još drastičniju akciju*.¹⁴⁷ U ovom slučaju drastičnija akcija, značila je samo jedno, novi sukob i zločine.

U takvom ozračju nepovjerenja i predrasuda, svaka naizgled *obična* tragedija mogla je prerasti u međuetnički sukob. Tako je u Ripču 1990. godine ubijen radnik srpske nacionalnosti na benzinskoj pumpi. Iako se ispostavilo da je motiv bio pljačka, a ne nacionalna mržnja, taj događaj izazvao je masovno okupljanje i prijetnje osvetom.¹⁴⁸ Tadašnji načelnik Bihaća, Nenad Ibrahimpašić, sin Abdulah Ibrahimpašića, čovjeka koji je 1941–1942. godine spašavao Srbe od ustaških zločina, otišao je u Ripč kako bi smirio situaciju. *Kad smo došli, svi su vikali: 'Ustaše ubili Srbe! Ja sam pokušavao da smirim masu...',* prisjećao se kasnije Ibrahimpašić. Tek kada je podsjetio na zasluge svog oca, Srbi su odustali od nasilja, jedan Srbin se čak prisjetio zasluga njegovog oca i rekao: *Njemu treba vjerovati jer njegov otac je u Drugom svjetskom ratu spasio mene i kompletnu moju familiju*.¹⁴⁹ Nepovjerenje iz 1941–1942. godine i nakon pola stoljeća ostalo je živo, jer su ratna stradanja u porodicama teško zaboravljena. U Ripču i okolini poriv za osvetom bio je toliko snažan da su Srbi iz Lohova bacali eksplozivne naprave na poljane kako bi izazvali nemir. Na sprovodu mladića ubijenog pojavio se i veliki broj muslimana, ali je *sve podsjećalo na ratne dane*. Noću su mnogi muslimani iz Ripča prešli preko Une da izbjegnu osvetu, a jedan čovjek je rekao: *slična bježanija je ovdje viđena samo 1941. godine*.¹⁵⁰ Atmosferu su dodatno pogoršavale barikade na *Putu AVNOJ-a* i prisustvo policajaca i specijalaca iz Knina, Drvara i Banje Luke, što je SDA protumačila kao pokušaj provociranja sukoba. SDS je na

¹⁴⁵ Nguyen 2016, 11.

¹⁴⁶ Knutsen 2015, 129.

¹⁴⁷ Rot 2000, 261.

¹⁴⁸ "Saopštenje CSB Bihać" *Krajina* 1528, 31.5.1991, 3.

¹⁴⁹ Razgovor s Nenadom Ibrahimpašićem, 29.3.2019. godine (u arhivi autora).

¹⁵⁰ Ržehak. "Nemir, mir, strah i nada" *Krajina* 1528, 31.5.1991, 3.

to odgovorila saopštenjem, u kojem su podsjetili da su *SDA i HDZ bile povezane i 1941. godine, ali su razriješene zna se kako*.¹⁵¹ Ovakve poruke, iako formalno pozivaju na *zajedničku Bosnu i Hercegovinu*, jasno su signalizirale povratak ratnih narativa i sjećanja na *muslimansko-hrvatsku koaliciju*.

U isto vrijeme, Krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina širom Bosne i Hercegovine započela su otkopavanja masovnih grobnica iz Drugog svjetskog rata koja. Ovi događaji redovno su bili praćeni liturgijama i opelima Srpske pravoslavne crkve, što je dodatno učvršćivalo etnonacionalni identitet. Primjerice, 11.7.1990. godine episkop Nikolaj služio je opelo kod jame Risovac nedaleko od Krnjeuše, gdje su stradali Srbi s područja Bosanske Krupe, Krnjeuše, Bosanskog Petrovca i Drvara, a slične ceremonije održane su i u drugim mjestima Bihaćke krajine.¹⁵² Sve ovo svjedoči da su žrtve fašističkog terora ponovo postale političko oružje, a događaji iz 1941. i 1942. godine instrumentalizovani kako bi se učvrstile etničke podjele i produbio osjećaj nepovjerenja. Ovakvi obrasci prisjećanja prvo na stranačkim skupovima, a zatim i vjerskim obredima, neosporno se uklapaju u tumačenje Jerzya Jedlickog koji govori o dva načina koja na koji živo historijsko pamćenje raspiruje plamen trenutnih neprijateljstava. Prije svega, to se čini kroz proces posvećivanja određenih datuma, mjesta, aktera i relikvija jedne nacionalne zajednice pretvarajući ih u snažne simbole, dok se u nastavku aktivira pamćenje kolektivnih nepravdi i gubitaka pretrpljenih u prošlosti od strane druge nacije.¹⁵³ Upravo u tom smislu, a kako ovakve pojave objašnjava profesor Stuart Kaufman, ovako objedinjeni nacionalistički i religijski mitovi koji su bili prisutni tokom 1990-ih godina na ovom prostoru i koji su opravdavali neprijateljstvo prema drugoj grupi, predstavljali su ključni indikator mogućeg izbijanja nasilja. Što su ti mitovi više cirkulisali kroz govore, to je bila veća vjerovatnoća da će prerasti u nasilje.¹⁵⁴

Krajem 1991. politička zbivanja, posebno djelovanjem SDS-a, otvorila su put širenju nasilja u Bihaćkoj krajini. U decembru je u Pritoci održana Konstituirajuća sjednica Skupštine srpske opštine Bihać, čime je donijeta odluka o razgraničenju teritorija s većinskim srpskim stanovništvom. Time je simbolično prekinut i *Put AVNOJ-a*, nekadašnja veza Bihaća i Bosanskog Petrovca, koji

¹⁵¹ "Prijatelji s one strane rijeke" *Krajina* 1529, 7.6.1991, 3.

¹⁵² Omerčić 2023, 152–153; Ržehak. "Formirana Bihaćko-petrovačka eparhija" *Krajina* 1508, 11.1.1991, 2; "Pomen i opijelo za žrtve" *Krajina* 1525, 10.5.1991, 2.

¹⁵³ Jedlicki 1999, 226.

¹⁵⁴ Wang 2012, 26.

je u socijalističkoj kulturi sjećanja trebao predstavljati jedinstvo i borbu protiv fašizma.¹⁵⁵ Navedeni događaj prethodio je samo nekoliko mjeseci prije izbijanja novog rata. U tom sukobu stanovnici Bihaća proveli su više od 3 godine pod neprekidnom opsadom Vojske bosanskih Srba.¹⁵⁶ Završetak ove opsade značio je nove žrtve i nova sjećanja, oličena u spomenicima. Kada je u drugoj polovini 1990-ih i početkom 2000-ih započela potraga za muslimanima koji su živjeli u mjestima na *Putu AVNOJ-a*, prizori su bili strahoviti. Na lokalitetima gdje su se 1941. godine dogodili zločini, historija se ponovila, Srbi su ubili nekoliko hiljada muslimana. Na svega 6 kilometara od glavne ceste Bihać – Bosanski Petrovac otkrivena je jama Bezdana, dok je samo 2 kilometra od Pritoke, mjesta u kojem su Srbi 1990. godine održali skup sa elementima poziva na osvetu, otkrivena jama Tihotina. Dodatno, pronađena su i druga masovna stratišta u obližnjim mjestima – na lokalitetima Duliba i Bisovački most, te dva logora. U selu Ripač, Srbi su osnovali logor u bivšoj hali za popravku i prodaju traktora, dok je drugi bio u selu Račić, svega nekoliko kilometara dalje. U Bosanskom Petrovcu otkrivena je masovna grobnica Gorinčani. Prizori su svjedočili o sistematskom nasilju i njegovoj jezivoj kontinuitetnosti.¹⁵⁷

Put AVNOJ-a, nakon ratova 1941–1945. i 1992–1995, danas predstavlja upečatljiv primjer onoga što Whang Zheng naziva šumom spomenika.¹⁵⁸ Na putu od svega 50-ak kilometara isprepliću se sjećanja na žrtve i borce oba rata. Mozaik koji je dodatno usložen izgradnjom spomenika nakon 1995. godine, u potpunosti odražava etničke i nacionalne podjele, usađenu mržnju, stereotipe i neumornu težnju za osvetom, oblikujući prostor u kojem se prošlost pamti kroz konflikt i partikularne interese. Neočekivano, novi spomenici dodatno su aktivirali i ulogu spomenika nastalim nakon završetka Drugog svjetskog rata. Zapravo pojedini spomenici napravljeni žrtvama iz rata 1992–1995. godine zamišljeni su da *komuniciraju* sa spomenicima iz socijalističkog razdoblja. Na taj način nastao je složen prostor sjećanja, u kojem se preklapaju i takmiče različiti historijski narativi – od onih vezanih za antifašističku tradiciju do onih oblikovanih na temelju recentnih ratnih iskustava.

¹⁵⁵ Bejdić. "Opština u opštini" *Krajina* 1561, 17.1.1992, 2.

¹⁵⁶ Begić 2013b.

¹⁵⁷ Begić 2013b, 277–319.

¹⁵⁸ Wang 2012, 106.

O čemu se zapravo radi? Linija povezanosti spomenika iz oba razdoblja nastala je uglavnom na principu etnonacionalnih podjela. Pojedine etničke i nacionalne zajednice, u ovom slučaju Srbi, nastojali su na osnovu nacionalne pripadnosti i davajući karakter antifašizma stradalim pripadnicima svoje nacionalne zajednice iz posljednjeg rata, napraviti nove spomenike neposredno uz one iz vremena socijalizma. Tako su neka spomen obilježja, poput biste narodnog heroja Đure Pećanca, doživjeli svojevrsnu reinterpretaciju kroz prizmu nacionalne pripadnosti, što se može okarakterizirati kao oblik simboličkog *nacionalnog kidnapovanja*. Iako je njegova bista, postavljena još 1977. godine povodom obilježavanja 35. godišnjice oslobođenja Bosanskog Petrovca, bila integralni dio *Parka narodnih heroja* u ovom gradu,¹⁵⁹ uklonjena je zajedno s ostalim bistama nakon rata, kako bi se na tom mjestu sagradila džamija. Ipak, 2023. godine podignuta je nova bista Đure Pećanca u njegovom rodnom selu Suvaji, u neposrednoj blizini pravoslavne crkve, mjesnog groblja i uz spomenik srpskim vojnicima iz sela poginulim tokom rata 1992–1995. godine, a koji su potencijalno učestvovali u zločinima nad muslimanima. Ovakav čin može se tumačiti kako je već spomenuto kao pokušaj da se kroz prostorno i simboličko povezivanje uspostavi kontinuitet stradanja na osnovi etnonacionalne pripadnosti, ukazujući time da je herojstvo i žrtva legitimna prvenstveno unutar nacionalnog okvira. Na ovaj način potisnut je širi, antifašistički i univerzalistički karakter borbe iz Drugog svjetskog rata u korist selektivnog, etnički definiranog pamćenja. Ova praksa nije zabilježena samo u Suvaji, već i u drugim sredinama s većinskim srpskim stanovništvom. Primjer za to predstavlja i spomenički kompleks u Vrtoču, gdje se svega nekoliko metara od spomenika iz 1971. godine nalazi i spomenik podignut 2011. godine poginulim borcima srpske nacionalnosti iz rata 1992–1995. godine.

¹⁵⁹ "Trodnevne svečanosti za trostruki praznik" *Krajina* 809, 3.6.1977, 2.

Slika 2. Spomen bista Đure Pećanca Đurekana pored spomenika poginulim borcima srpske nacionalnosti Suvaje i Gornjih Rašinovaca iz rata 1992-1995. godine. (Snimio D. Dupanović)

Takvi slučajevi ukazuju na tendenciju da se spomenici iz Drugog svjetskog rata i oni iz posljednjeg rata prostorno objedine, ali gotovo uvijek kroz nacionalnu i etničku liniju interpretacije. Pored toga u ovim činovima komemoriranja žrtava iz dva različita rata čiji je razmak nekoliko decenija, ponovno bi se mogli tražiti elementi religijskog sahranjivanja, kao što su neki pojedinci radili nakon što su pronalazili kosti svojih bližnjih nakon završetka Drugog svjetskog rata. Kao što je bilo riječi ranije crkva je imala snažan utjecaj na ovakve obrede, što je čini se zadržalo sve do danas. Objedinjavanje spomenika iz dva rata u jednu cjelinu gotovo savršeno se uklapa u zaključke Svesrpskog sabora koji je tražio od Republike Srbije i Republike Srpske da ujedinjeno njeguju historijsko pamćenje na sve Srbe koji su pali za slobodu u svim ratovima.¹⁶⁰

Naposljetku, nakon završetka rata *Put AVNOJ-a* preimenovan je u *Put Armije Republike Bosne i Hercegovine*, čiji je sastav u najvećoj mjeri činilo bošnjačko stanovništvo. Upravo je tom trasom 1995. godine izvršeno oslobađanje Bihaća prema Bosanskom Petrovcu. Time je komunikacijska dionica, koja je u kolektivnom pamćenju bila vezana uz multinacionalni karakter antifašističke borbe, dobila novo značenje povezano s dominantno jednonacionalnim obilježjem Armije RBiH.

¹⁶⁰ Imamović 2024, 52.

Summary

Genesis of Retribution and the Culture of Memory on the Bihać–Bosanski Petrovac Road: From the Road of AVNOJ to the Road of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina

The first part of this paper deals with the issue of structuring crimes and relations among ethnic and national communities along the road connecting two Bosnian-Herzegovinian towns, Bihać and Bosanski Petrovac. More precisely, it examines the positioning of Serbs, Croats, and Muslims towards one another in moments when they were given the opportunity to seek revenge for earlier "*disputes*" in the past.

The continuation of this paper is dedicated to the question of memorialization in specific sites along the "*AVNOJ Road*," problematizing the issues of dynamics and priority in the erection of monuments to "*fallen fighters*" and "*victims of fascist terror*." In this context, the role of SBNOR and political elites was crucial in determining precedence in the unveiling of memorials, not only in terms of the status of individuals during the Second World War but also in terms of their individual or group status within the ethnic and national framework. In this regard, the paper examines how some places, within the culture of memory, became sites of "*noise*" and active remembrance, while places such as Vrtoče and Krnjeuša simultaneously became sites of "*silence*," which during the socialist period would begin to transform into active sites of memory.

In this sense, these active sites of memory became crucial during the period before and after the war in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. Initially, these places served as sites for activating national homogenization of all ethnic and national communities in the late 1980s and early 1990s, and later as places that underwent certain transformations after the war ended. In other words, particular political elites and ethnic and national communities attempted to integrate monuments from the socialist period with new monuments, in search of a continuity of antifascism within their own group. At the same time, communities such as Croats and Muslims no longer had to wait to commemorate their victims, as had been the case after the Second World War. Now, having the levers of political and social power, they were able to mark the sites of suffering of members of their own community.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond: Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina (ZKZURZ)
- Arhiv Jugoslavije (AJ)
 - Fond: Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata - Savezni odbor (SUBNOR-SO)
 - Fond: 110 - Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKZURZ)
- Arhiv Samostana Petrićevac (ASP-BL)
 - Autobiografski zapisi fra Bosiljko Ljevar (AZBLJ)
 - Jakovljević - Cazinska krajina (1941. - 1943.) (JCK)
- Arhiv Unsko-sanskog kantona (AUSK)
 - Fond: Okružni komunistički sud Bihać (OKSB)
 - Fond Sreski komitet Saveza komunista Jugoslavije - Bihać (SKSKJB)
- Hrvatski Državni Arhiv (HDA)
 - Fond: 223 - Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (MUP NDH)
- Muzej Unsko-sanskog kantona (MUSK)
 - Fond: Memoarske građe (FMG)
 - Fond: Spomen obilježja iz NOB-a (SO NOB-a)
 - Kopije dokumenata iz arhiva Vojnoistorijskog instituta iz Beograda (KDVII)
 - Prijepisi originalnih neprijateljskih dokumenata iz Arhiva za historiju radničkog pokreta u Zagrebu - 1941. godina (PONDAHRP)
- Vojni arhiv (VA)
 - Fond: Nezavisne Države Hrvatske (NDH)

Objavljeni izvori:

- Cvijić, J. 1925. *Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 20*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.3.1931. godine, 1938*. Beograd: Državna štamparija.

- Evans, Dž. A. 1967. *Ilirska pisma*. Sarajevo: Veselin Masleša, Sarajevo.
- Vukčević, S. 1993. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu – zbornik dokumenata, tom I*. Beograd: Vojnoistorijski institut.

Štampa

- *Crvena zvezda*, Beograd.
- *Hrvatska Krajina*, Banja Luka.
- *Hrvatski narod*, Zagreb.
- *Krajina*, Bihać.

Intervjui

- Nenad Ibrahimpašić, 29. 3. 2019. godine, Bihać

LITERATURA

- Arendt, H. 1998. *The Human Condition – Second Edition*. Chicago and London: The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Assmann, A. 2008. "Transformations between History and Memory". In: *Social Research, vol. 75, No.1*. Johns Hopkins University Press, 49–72.
- Asman, A. 2011. *Duga senka prošlosti-kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Asman, A. 2018. *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Begić, M. 2013a. *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Begić, M. 2013b. *U opsadi 1201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bergholz, M. 2006. Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947–1965. godine. U: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Husnija Kamberović (ur.), 75–100. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Bergholz, M. 2010. *Mass Killing in Bosnian Community during World War Two and the Postwar Culture of Silence*. PhD thesis. University of Toronto.

- Bergholz, M. 2011. Čudna šutnja – zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu. *Historijska traganja* 8, 109–147.
- Bergholz, M. 2018. *Nasilje kao generativna sila – identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo – Zagreb: Buybook.
- Bergholz, M. 2020. Vreme u kojem više ni svi mrtvi nisu mogli biti jednaki: Borba za sećanje na pale borce u senci građanskog rata u jednom selu u Srbiji, 1955–1956. godine. *Slovo Ćirilovo* 17: 83–130.
- Bergholz, M. 2024. Šutnja u kamenu: Memorijalizacija nasilja u zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva. *Prilozi* 53, 289–337.
- Bibanović, E. 2008. *Kulen Vakuf – svjedočenje jednog vremena* (neobjavljeni rukopis).
- Bojić, M. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka: (VII–XX vijek)*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Bokan, B. 1987. Organizovanje i aktivnost komunističke grupe u Ripču. U: *Bihać u novijoj istoriji I*, Galib Šljivo (ur.), 385–417. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.
- Bokan, B. 1988. *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i novinski centar.
- Bougarel, X. 2018. *Bosna, anatomija rata*. Sarajevo: University Press.
- Bougarel, X. 2023. *Kod Titovih partizana (Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini 1941–1945.)*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
- Bućin, R. 2001. Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH. *Arhivski vjesnik* 44: 209–225.
- Cassirer, E. 1946. *Myth of the State*. New Haven and London: Yale University Press.
- Čejvan, I. 1972. *Tradicija NOR i Revolucija i Uloga Muzeja, Muzeji revolucije u negovanju revolucionarnih tradicija*. Beograd.
- Conway, B. 2010. "New Directions in the Sociology of Collective Memory and Commemoration", In: *Sociology Compass*, 4/7, 442–453.
- Ćuić, D. 1963. "Tužna kolona": U: *Lika u NOB 1941, knjiga prva*, Đoko Jovanić (ur.), 75–81. Beograd: Vojno delo.
- Đureinović, J. 2020. *The Politics of the Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. Abingdon: Routledge.

- Enright, R. D. 1991. "The Moral Development of Forgiveness". In: *Handbook of moral behavior and development*. William M. Kurtines, Jacob Gewirtz, Jacob L. Lambvol (eds.), New York: Psychology Press, 123–152.
- Gensburger, S. Lefranc, S. 2020. *Beyond Memory? Can We Really Learn From the Past?*. Palgrave.
- Goldstein, I. 2006. Bosanskohercegovački Hrvati za vrijeme Drugog svjetskog rata. U: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Husnija Kamberović (ur.), 111–129. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Grbić, S. 1972. "Napad na Ripač". U: *Podgrmeč u NOB-u: Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja II*, Dušan Pejanović (ur.), 352–357. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Halbwachs, M. 1992. *On collective memory*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Hoare, A. M. 2019. *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme.
- Hoepken, W. 1999. War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia: War, Memory, and Education in the Balkans. *East European Politics and Societies* 13, 190–227.
- Hurem, R. 2016. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Zagreb – Sarajevo: Plejada – University Press.
- Imamović, A. 2024. Nedovršena priča: *Uloga spomen obilježja u procesu sjećanja i oblikovanja identiteta u Bosni i Hercegovini*. Udruženje za modernu historiju.
- Jahić, A. 2023. *Između čekića i nakovnja. Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.
- Jakir, A. 2019. Spomenici su prošlost i budućnost. Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije. *Časopis za suvremenu povijest*, 51: 151–182.
- Jedlicki, J. 1999. Historical Memory as a Source of Conflicts in Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies* 32: 225–232.
- Jurjević, J. 1999. *Pogrom u Krnjeuši – 9. i 10. kolovoza 1941.*, Zagreb: Vikarijat Banjalučke biskupije.
- Karge, H. 2014. *Sjećanje u kamenu – okamenjeno sjećanje?*. Beograd: Biblioteka XX vek.

- Knutsen, K. 2015. "Strategic silence Political persuasion between the remembered and the forgotten." In: *Beyond Memory: Silence and the Aesthetics of Remembrance*. Alexandre Dessingué; Jay Winter (eds.), 125–140. London and New York: Routledge.
- Kovačević, K. Mrković, P. 1890. Iskopine kod Bihaća u Jezerini niže Pritoke. *Glasnik Zemaljskog muzeja IV*, 330–337.
- Rot, K. 2000. *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kuljić, T. 2006. *Kultura sjećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja.
- Le Goff, J. 1992. *History and Memory*, New York: Columbia University Press.
- Levi, M. 1987. Jevreji Bihaća 1919–1945. U: *Bihać u novijoj istoriji I*, Galib Šljivo (ur.), 331–349. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.
- Lukač, D. 1967. *Ustanak u Bosanskoj krajini*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Lukač, D. 1968. Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a. *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine 4*: 471–490.
- Lukač, D. 1979. *Partizanska Jasenica - selo u Podgrmeču u kome je sedmog januara 1943. godine vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito izvršio smotru 4. krajiške narodnooslobodilačke udarne divizije*. Beograd: Skupština opštine Bosanska Krupa.
- Lukač, D. 1981. Neke posebnosti djelovanja komunista u ustanku u Bosanskoj krajini. *Istorijski zbornik 2*: 135–151.
- Mahmutović, S. 2015. *Bihaćki vakufi od 1878. do 2014. godine*. Sarajevo: Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini – Vakufska direkcija Sarajevo.
- Masleša, S. (ur.). 1966. *Tito u Krajini*. Sarajevo: NP Oslobođenje.
- Milanović, V. 1974. "Suvajski gerilski odred u prvim borbama." U: *Petrovac u NOB - knjiga III*, Vladimir Čerkez (ur.), 43–60. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Nguyen, V. T. 2017. *Nothing Ever Dies: Vietnam and the Memory of War*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nora, P. 1989. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." In: *Representations: Special Issue: Memory and Counter-Memory*. University of California Press, 7–24.

- Odić, S. 1987. Radnički pokret u Bihaću i okolini (1911–1941). U: *Bihać u novijoj istoriji I*, Galib Šljivo (ur.), 53–132. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.
- Olick, J. 2008. "From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products"; In: *Cultural Memory Studies – An International and Interdisciplinary Handbook*. Astrid Erll; Ansgar Nünning (eds.), 151–161. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Olick, J. 2013. *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*, New York: Routledge.
- Omerčić, E. 2023. *Politička djelatnost Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini od 1989. do 1996.* Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu.
- Osten, M. 2005. *Pokradeno pamćenje: digitalni sistemi i razaranje kulture sećanja. Mala istorija zaboravljanja.* Novi Sad: Svetovi.
- Pilipović, N. 1974. "Vrtočani u danima ustanka, požara i otpora". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga I*, Vladimir Čerkez (ur.), 540–584. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Pilipović, N. 1964. "Vrtoče u ustanku 1941!". U: *Ustanak naroda Jugoslavije – knjiga IV*, Milinko Đurović (ur.), 858–876. Beograd: Vojno delo.
- Purivatra, A. 1968. Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata. *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine 4*: 491–531.
- Radišić, J. 1974. "Zauzimanje Krnjeuše uz podršku topa". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga I*, Vladimir Čerkez (ur.), 16–20. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Rađošević, P. 1974. "Teror ustaša u Vrtoču". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga I*, Vladimir Čerkez (ur.), 647–649. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, Bosanski Petrovac.
- Tauber, E. 2014. *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Vekić, S. 1974. "Petrovac u Krvi". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga I*, Vladimir Čerkez (ur.), 448–457. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Vukmanović, M. 1987a. Ustaška vlast u Bihaću 1941. godine. U: *Bihać u novijoj istoriji I*, Galib Šljivo (ur.), 257–279. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.

- Vukmanović, M. 1987b. Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine. U: *Bihać u novijoj istoriji II*, Galib Šljivo (ur.), 95–134. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.
- Vuksa, M. 1974. "Dolazi okupator". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga II*, Vladimir Čerkez (ur.), 410–470. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Wang, Z. 2012. *Never Forget National Humiliation Historical Memory in Chinese Politics and Foreign Relations*. New York: Columbia University Press.
- Zorić, M. 1984. *Drvar u ustanku 1941.*, Beograd: Sloboda.
- Zubrzycki, G. 2013. "Narrative shock and Polish memory remaking in the twenty-first century". In *Memory and Postwar Memorials: Confronting the Violence of the Past*. Marc Silberman, Florence Vatan (eds.), New York: Palgrave Macmillan.
- Zubrzycki, G., Wozny, A. 2020. The Comparative Politics of Collective Memory. *Annual Review of Sociology* 46, 175–194.